

Türkiye’de Din Özgürlüğü Raporu

Giriş

İnsanlığın barış içinde birarada yaşayabilmesi, insanların farklılıklarını özgürlük içinde ifade edebilmeleriyle mümkündür. Dinî kimlikler ve inançlar, insanlar arasındaki farklılıkların en mühim kaynaklarından birini teşkil etmektedir. Bu yüzden, insanların barış içinde birarada yaşayabilmesi için, din ve vicdan özgürlüğüne bilhassa ihtiyaç duyulmaktadır.

Dünyadaki ve Türkiye’deki bazı hadiseler ve siyasî dengeler, zaman zaman bu alandaki özgürlüklerin yeterince gelişmesini zorlaştırmaktadır. Özgürlüklerin ve insan haklarının ilerlemesi, din ve vicdan özgürlüğünün gelişmesine olumlu etkiler yapmaktaysa da, din ve vicdan özgürlüğüne ilişkin özel bir dikkat ve gayret gerekmektedir. Din ve vicdan özgürlüğünün tam olarak yaşanmaması hâlinde, temel insan hakları ve sivil ve siyasî özgürlükler tam olarak gerçekleşmediği gibi insanların barış içinde yaşaması, farklılıklarını özgürce yansıtabilmesi ve bunların bir formu olarak demokrasinin devamlılığı teminat altına alınmış olamaz.

Bu bağlamda, Avrupa Birliği Komisyonu Türkiye Delegasyonu’nun katkısıyla Liberal Düşünce Topluluğu’nun yürüttüğü “Dinlerarası İlişkiler: Seküler ve Demokratik Bir Sistemde Barış İçinde Birarada Varoluş Arayışı” adlı projenin faaliyetleri cümlesinden olmak üzere Türkiye’de din ve vicdan özgürlüğü konusunda aşağıdaki rapor hazırlanmıştır. Raporla, sözkonusu projenin faaliyetleri kapsamında Türkiye’deki farklı inanç gruplarından temsilcilerin ve din ve vicdan özgürlüğü konusunda çalışan araştırmacı, akademisyen ve sivil toplum kuruluşu temsilcilerinin katıldığı iki tartışma/çalışma toplantısında ifade edilen

tema ve talepler de dikkate alınarak, Türkiye’de din özgürlüğünün durumu topluca değerlendirilmektedir.

Bu metinde yer alan değerlendirmeler, bu toplantılara katılanları bağlamamaktadır. Toplantılara katılanlara her düzeydeki değerli katkıları için, Liberal Düşünce Topluluğu adına teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

A. Din Özgürlüğünün Anlamı ve Niteliği

Din özgürlüğünün anlamını ve niteliğini ele almadan evvel, daha kapsayıcı bir özgürlük olan ifade özgürlüğünün anlamına bakmak gerekmektedir. İfade özgürlüğü, insanın sırf insan olması bakımından sahip olduğu özgürlük hakkını kullanabilmesinin çerçevesini oluşturan bir hak kategorisini ifade etmektedir. Bireylerin ve grupların, sahip oldukları düşünce, din ve vicdan, toplanma, basın ve yayın gibi hak ve hürriyetlerini kullanabilmeleri, önce kendilerini ifade edebilmelerini gerekli kılmaktadır. Başka bir ifadeyle, ifade hürriyeti, sivil ve siyasî hakların bir ön şartı ve en önemli parçasıdır.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin ifade hürriyetini düzenleyen 10. Maddesi, herkesin ifade özgürlüğü hakkına sahip olduğunu hükme bağlamaktadır. Bu maddeye göre *“(b)u hak, kamu makamlarının müdahalesine uğramaksızın ve ulusal sınırlara bakılmaksızın, bir görüşe sahip olma, haber ve düşünceleri elde etme ve bunları ulaştırma özgürlüğünü de içerir.”* D. Gomian ve D. Harris’e göre, bu 10. maddeyi koyanlar, ifade hürriyetinin *“bir görüşe sahip olma, haber ve düşünceleri elde etme ve bunları yayma özgürlüğünü”* de içeren mevcut haklara ilişkin ucu açık bir liste sunmak suretiyle, geniş bir alanda koruma bulmasını sağlamışlardır. Avrupa İnsan Hakları Divanı da, bir kararında, ifade özgürlüğünün, *“toplumun ilerlemesi ve her insanın gelişmesi için esaslı koşullardan biri olan demokratik toplumun temel müesseselerinden birini oluştur[duğunu]* ifade etmektedir. Divan’a göre, ifade hürriyeti,

“(s)adece lehte olduğu kabul edilen ya da zararsız ya da ilgilenmeye değmez görünen ‘bilgi’ ve ‘düşünceler’ için değil, ama ayrıca devletin veya nüfusun bir bölümünün aleyhinde olan, şok eden, rahatsız eden bilgi ve düşünceler için de uygulanır. Bunlar ‘demokratik toplumun’ olmazsa olmaz

unsurlarından olan çoğulculuğun, hoşgörünün ve açık fikirliliğin gerekleridir”.¹

Din ve vicdan özgürlüğü ise, kişinin dinî inanç ve pratiklere ilişkin davranış içinde bulunma ve bulunmama özgürlüklerini içeren geniş bir kategoridir. Din özgürlüğü, “herhangi bir dine inanan kişi ve zümrelerin, o dinin emirlerini hiçbir engelle karşılaşmadan yerine getirebilme hâlidir”; vicdan özgürlüğünün kapsamında ise, bireyin din dışı fikirlere inanma özgürlüğü de bulunur.² Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 9. Maddesi, bu konuyu şöyle düzenlemektedir:

“Herkes düşünce, din ve vicdan özgürlüğüne sahiptir; bu hak, din veya inancını değiştirme özgürlüğünü, din veya inancını, tek başına ya da topluluk halinde, alenî veya gizli olarak ibadet, öğretim, uygulama biçiminde açığa vurma özgürlüğünü de içerir”.³

Avrupa Birliği’nin Temel Haklar Anlaşması’nın 10. maddesinde düşünce, vicdan ve inanç özgürlüğünü, hiçbir tereddüde mahal bırakmayacak şekilde düzenlenmektedir:

“Herkes düşünce, vicdan ve inanç özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, tek başına ya da başkalarıyla birlikte topluluk halinde ve herkesin önünde veya özel olarak, din ya da inanç değiştirme özgürlüğünün yanı sıra, ibadette, öğretimde, uygulamada ve törenlerde dinini veya inancını açıkça ortaya koyma özgürlüğünü de içerir.”⁴

¹ D. Gomian - D. Harris, *Düşünce, İnanç ve Vicdan Özgürlüğü*, KHRP ve Belge, İstanbul, 1998, ss. 57, 63.

² N. Öner, *İnsan Hürriyeti*, İstanbul, 1973, s. 80’den aktaran M. Kenanoğlu, “Hukukî ve Siyasî Açıdan Düşünce Hürriyeti”, *Düşünen Siyaset*, Kasım 1999, Sayı 10, s. 81.

³ Aynı Yerde.

Düşünce, din ve vicdan özgürlüğü ile ifade özgürlüğünün de sınırları vardır. Bu sınır, hakların özüne zarar vermeyecek biçimde, genellikle başka bireyin özgürlüğünün sınırına kadar genişletilebilir. Günümüzde birçok demokratik siyasî rejimin anayasası, bu sınırı her hak ve özgürlük için ayrı ayrı belirlemekte ('özel sınırlama') ve bu sınırlamaların da sınırını çizerek hakların özüne zarar verilmemesine özen göstermektedir.

İfade ve din özgürlüğü, insanın hem onurlu bir hayat sürebilmesinin gerektirdiği bir hak kullanımı olması, hem de çatışma kaynaklarının kurutulmasına hizmet ederek toplumsal barışın tesis edilmesine katkıda bulunması bakımından vazgeçilmez öneme sahiptir. Tarihî tecrübe göstermiştir ki, insanların düşünce, inanç ve değerlerini özgür bir biçimde yaşayabildiği, bunları ifade etmesinin önünde aşılmayacak duvarların bulunmadığı yerlerde, insanların kendilerine ve başka insanlara saygı duyarak barışçı bir beraberliği tesis etmesi kolay olmuştur. Böyle yerlerde, bu özgürlüğün bulunmadığı veya aşırı biçimde kısıtlanmış olduğu yerlere kıyasla, gelişme ve maddî refah da artmış, insan kaynaklarının yanında zenginlik de bu özgürlüklerin yaşama alanı bulabildiği yerlere doğru akmıştır. Bu çerçevede, ifade özgürlüğü de hem ahlâkî nedenlerle, hem de sonuçları bakımından savunulmayı hak etmektedir.

⁴ Madde II-10.1, Avrupa Konvansiyonu, *Avrupa İçin Bir Anayasa Oluşturan Antlaşma* (Taslağı), 2003, s. 59.

B. İnsan Haklarını Belirleyen Yapısal ve Aktüel Şartlar

İnsan haklarının tanınma ve korunma düzeyini ve bu çerçevede ifade hürriyetinin durumunu anlamak, öncelikle Türkiye’de devletin genel yapısını, işleyişini, mevcut siyasî sistemi ve diğer genel tarihî ve yapısal şartları ana çizgileriyle ele almayı gerekli kılmaktadır. Çünkü, bir ülkede insan haklarının tanınma ve korunma düzeyi, o ülkedeki yapısal belirleyicilerle birlikte düşünerek anlaşılabilir.

Türkiye’de insan haklarını ve bu kapsamda ifade hürriyetini belirleyen yapı ve mevzuat, görünen ve görünmeyen boyutlarıyla, bir hukuk devletinde veya liberal demokraside bulunması gereken temel şartlar bakımından önemli eksiklikler taşımaktadır. Bu çerçevede, Türkiye’ye baktığımızda, bu hakların yeşerebileceği temel şartların yeterince mevcut olmadığı bir siyasî sistemden söz edilebilir. Ülkede, demokratik kurum ve uygulamalara belirli bir ölçüde yaşama ve fonksiyonlarını ifa etme şansı veren, ancak, bu bakımdan istikrarlı demokrasilerin seviyesine ulaşılmasına da izin vermeyen bir rejim mevcuttur.

Siyasî iktidar seçimlerle el değiştirebilmektedir; ancak bu seçimlerin her zaman ve her seçim için bütünüyle müdahaleden masun olduğunu ve askerî bürokrasinin tam manasıyla seçilmiş organların denetiminde olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Öte yandan, Türkiye’de, devlet, kuruluş ve işleyiş bakımından, toplumun oluşturduğu bir kurum olmaktan öte, toplumu biçimlendirmeye ve bir ideoloji (Kemalizm) doğrultusunda onu dönüştürmeye ilişkin bir projesi olan ve varlığını topluma borçlu hissetmeyen bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Anayasada ve yasalarda tasvir edilen devlet örgütünün dışında veya yanında, varlığı pek çok kimse tarafından bilinen ve gerektiğinde seçilmiş kadrolarca oluşturulan hükümetleri yıkıp yerine başkasını kurdurabilme gücüne sahip bulunan bir yapı ve işleyişten de söz edilebilir.

Türkiye’de başlıca insan hakları sorunlarını üreten bu yapının temelleri esas olarak Cumhuriyetin tek parti döneminde atılmıştır. Osmanlı döneminden gelen güçlü devlet geleneği, bu dönemde bir ideoloji ile pekiştirilerek, asker ve sivil bürokrasinin belirleyici olduğu otoriter bir nitelik kazanmış; İkinci Meşrutiyet dönemindeki özgürlüklerin bile askıya alındığı bir tür kapalı toplum ortaya çıkmıştır. İkinci Dünya savaşından sonra iç ve özellikle de dış dinamiklerin etkisiyle çok partili yaşama geçilmesiyle, Türkiye’de yeniden kısmî bir özgürlük ortamına girilmiş; ancak bu dönem de sık sık gerçekleştirilen askerî darbelerle kesintiye uğramıştır.

Turgut Özal’la birlikte başlayan demokratikleşme ve özgürlükçü açılım çabaları, Süleyman Demirel’in iktidara gelmesi ve ardından 28 Şubat rejimiyle birlikte duraklamıştır. Başka kronik sorunlarla birlikte, insan hakları sorunlarının da baskı ve şiddetle değil, demokratik açılım ve uzlaşma yoluyla çözümünü öngören anlayış, yerini, sorunların görünüşleriyle uğraşmayı öngören eski usûl ve yöntemlere bırakmıştır. 28 Şubat sonrasında, başta 28 Şubat muhtırasının kendisine gerekçe edindiği ve genellikle “irtica” ile özdeşleştirilen din ile ilişkili sivil ve siyasî haklar kullanımı olmak üzere, birçok alanda insan hakları ihlallerinin olağanüstü bir artış gösterdiği tespitini yapmak mümkündür. Bu dönemde, sivil ve siyasî haklar alanı hem bazı yasal düzenlemelerle hem de yasal bir temeli olmayan uygulamalarla daraltılmıştır.

Türkiye, bu kararların ardından, 28 Şubat süreci olarak anılan, askerî bürokrasinin fiilen sivil hükümet üzerinde bulunduğu, MGK kararlarının hükümet icraatlarının çerçevesini belirlediği ve seçilmiş organların kendi programlarını uygulama gücünün söz konusu olmadığı bir ara rejim sürecini yaşamıştır. Bu süreçte, özellikle Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne üyeliğini talep eden güçler ve ara rejimin aşılması çabalarını destekleyen toplum kesimleri ile, mevcut durumun devamından

yana olan güçler arasında sessiz bir mücadelenin varlığı göze çarpmaktadır. Bir yandan sivil ve siyasî haklar alanını daha fazla daraltmaya yönelik uygulamalar gerçekleştirilirken, diğer yandan Helsinki süreci ile başlayan ve Avrupa'dan dışlanmamak için bazı adımlar atmayı taahhüt eden ikili bir anlayış ve işleyişin belirlediği bir siyasî ortam söz konusudur. Bugün Türkiye, bir yandan içe kapanma ve baskıyı; diğer yandan ara rejimi aşma ve açılımı öngören iki ana eksen arasındadır ve tüm hak ve özgürlüklerin de bu iki eksen arasında, daha çok ilk eksene yakın bir çizgide bulunduğu görülmektedir.

Bununla beraber, 2003 yılından itibaren Avrupa Birliği'ne uyum amacı doğrultusunda AKP hükümeti tarafından gerçekleştirilen hukukî ve siyasî reformlarla, Türkiye'de sivil ve siyasî haklar alanı bir ölçüde genişletilmiş olup, bu iki eksen arasındaki mücadelede demokrasiden yana olan güçlerin artık daha belirleyici olmaya başladıkları görülmektedir. Bu süreçte yapılan reformlarla, düşüncenin ifade edilmesinden kaynaklanan bazı olumsuz mevzuat hükümleri kısmen ayıklanmış olmakla beraber, en azından bu raporun kaleme alındığı tarih itibarıyla söz konusu reformların spesifik olarak din ve vicdan özgürlüğünü sağlamayı amaçlayan düzenlemeleri içermediği, ancak, dolaylı olarak bu alanda da uzun vadede bir rahatlama sağlayabilecek bir süreci başlatma potansiyeline sahip olduğu düşünülebilir.

C. İhlâllere Kaynaklık Eden Mevzuat ve Yargı

1. Anayasa'dan Kaynaklanan Sorunlar

Türkiye'nin insan hakları rejimini belirleyen mevzuattaki temel metin, yürürlükteki 1982 Anayasası'dır. İnsan hakları alanında yaşanan birçok ihlâllere hukukî dayanak oluşturan ve bu alanda talep edilen bazı yasal iyileştirmeleri engelleyici hükümler taşıyan bu anayasa, amacı ve işlevi bakımından temel hak ve özgürlükleri güvence altına almayı öngören evrensel anayasa nosyonuna uygun sayılamaz. İnsan hakları ihlâllerinin çoğunun aslında anayasal dayanağı vardır ve ihlâl üretici maddeler ayrıca çeşitli kanunlara serpiştirilmiş durumdadır.

2. İhlâllere Kaynaklık Eden Başlıca Yasalar

İfade özgürlüğü kapsamındaki özgürlüklerin ihlâline dayanak oluşturan başlıca yasalar arasında, eğitim ve öğretimi devletleştiren ve sivil topluma bu alanda özgürlük alanı bırakmayan **Tevhid-i Tedrisat Kanunu**, 1926 yılının İtalya'sından alınmış olmanın handikaplarını taşıyan, daha sonra revize edilmiş olmakla birlikte ihlâl üretici karakterini koruyan ve 'düşünce suçlusu üreten' **Türk Ceza Kanunu**, örgütlenme özgürlüğünü ciddî bir biçimde sınırlandıran, sivil toplum kuruluşlarının her an kapatılmasını mümkün kılan ve faaliyet alanlarını daraltan **Dernekler Kanunu**, tüm partilerin Atatürk ilke ve devrimlerine bağlılığını şart koşarak, doğası gereği farklı siyasî görüşlerin temsilcisi olmaları gereken siyasî partileri "resmi doğru" nun az-çok farklı yorumunu temsil eden organlara veya tek bir partinin çeşitli şubelerine dönüştürmeyi amaçlayan ve kapatılmalarını kolaylaştırıcı hükümler taşıyan **Siyasî Partiler Kanunu**, polise, bir hukuk devletinde bulunmaması gereken aşırı yetki ve inisiyatif tanıyan **Polis Vazife ve Selâhiyetleri Kanunu**, devletin din alanına müdahalesinin ve resmî bir din

anlayışını topluma empoze etmesinin dayanağını oluşturan **Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kuruluşu Hakkındaki Kanun**, devlete tek yanlı ideolojik endoktrinasyon işlevi tanıyan **Milli Eğitim Temel Kanunu**, üniversite özerkliğini tahrip eden ve üniversiteleri resmî ideolojinin üretildiği kurumlar haline getirme amacını gerçekleştirmeye yönelik hükümler içeren **Yükseköğretim Kanunu** sayılabilir.

3. İhlâller ve Yargı

Yargının sorunu ise hem bu alana egemen olan zihniyetten, hem mevzuattan, hem de uygulayıcılardan kaynaklanmaktadır. Bu **zihniyet sorunu**, yargının, üst düzey yargı görevlilerinin çoğunluğu tarafından, insan hakları ve adalet ilkeleri yerine egemenin iradesini temsil eden bir tür “devlet işi” olarak algılanmasıdır. Bu zihniyet sorunundan, başta anayasa olmak üzere, Yargının tâbi olduğu mevzuatın, insan hakları ihlâllerini kolaylaştıran, hatta buna âmir olan hükümler ihtiva etmesinden dolayı, yargı mekanizması, insan hakları ihlâllerini önleyememektedir. Yargıyla ilişkili bir diğer sorun ise, çoğu kez kendilerini evrensel bir hukuk nosyonu yerine, devletin resmî ideolojisini uygulamakla görevli addeden yargı organlarının ve yargı görevlilerinin çoğunlukta olmasıdır. Bu anlamda Türkiye’de yargının karşı karşıya bulunduğu temel sorun alanı sadece yargının bağımsızlığı değil, aynı zamanda **yargının tarafsızlığı**dır. Türkiye’de tarafsızlık genellikle evrensel hukuk ilkelerinden değil, devletin resmî anlayışından yana olmak gibi algılanmaktadır. Örneğin, Anayasa Mahkemesi, az sayıdaki bazı kararlarında, mevzuattaki genel ve muğlak sınırlama hükümlerini yorumla aşarak özgürlükler alanını genişletici kararlar alırken, kararlarının çoğunluğunda insan hakları kapsamındaki birçok ilkeyi, evrensel anlamda yorumlamayıp, “bu anayasadaki anlamıyla” gibi ifadelerle Türkiye’ye özgüleştirerek ele almayı, özgürlükleri kısıtlamayı tercih etmektedir.

D. Din ve Vicdan Özgürlüğü Sorunu ve İnsan Hakları İhlâlleri

1. Türkiye'nin Din ve Vicdan Özgürlüğü Sorunu Nedir?

Bu sorun, devletin vatandaşların dinî inanç ve pratiklerine müdahale ederek, resmî ideoloji çerçevesinde dini yeniden biçimlendirme, ulusallaştırma ve her dönemde egemen olan siyasanın yürütülmesinin bir aracına dönüştürme politikasından doğan; din eğitimi veren okulların kapatılmasından giyim kuşama yasak getirilmesine, tarikat ve cemaatlerin yasadışı ilan edilmesinden kurban bayramında kesilen hayvanların derilerine el konmasına kadar geniş bir alanda müslüman çoğunluğun, gayrimüslim azınlığın ve dini bir tercihi bulunmayanların sivil ve siyasi haklarının ihlâlüne dayalı bir laiklik anlayışında simgeleşen ve “irtica ile mücadele” gerekçesiyle son yıllarda yoğunlaşan devlet müdahalesiyle gittikçe derinleşen bir sorundur.

2. Türkiye'de Din ve Vicdan Hürriyeti'nin Tarihî Arka Planı

Din ve vicdan hürriyeti alanında yaşanan bugünkü sorunların tabiatını daha iyi anlamak için, Cumhuriyet'in ilk yıllarına ve onu önceleyen Osmanlı dönemine bakmakta fayda vardır. Osmanlı İmparatorluğu millet sistemiyle yönetilmekteydi. İslam dininin gelenekleri istikametinde gelişen bu nizam müslümanların üstünlüğüne dayanan, eşitlikçi olmayan, ancak, İbrahimî dinlerin kendi cemaat işlerini düzenlemekte serbest oldukları bir çerçeveye sahipti. Bu hâliyle de, millet sistemi, başka din ve mezheplere hayat hakkı tanımayan zamanın Avrupasında geçerli olan nizama göre din ve vicdan hürriyeti bakımından daha tercihe şayan bir nitelikteydi.

İmparatorluğun Batı ve Rusya karşısında gerilemeye başlaması ve gayrimüslim kavimlerin milliyetçilik hisleriyle ve bağımsızlık isteğiyle ayaklanmasıyla, eski millet sisteminin yürümediği görülmüş ve yeni arayışlara girilmiştir. Millet sisteminin eşitsizliğe dayalı hiyerarşik yapısı yerine, eşit vatandaşlığa dayalı bir sosyo-politik düzen yaratma çabalarını gecikmeli ve kısmî reformlarla gerçekleştirmeye çalışan Osmanlı İmparatorluğu, dışarıdan giderek artan müdahaleler karşısında gayrimüslim vatandaşlarıyla ilişkilerinde ne eski millet sistemine ve ne de arzu edilen eşit vatandaşlık düzenine geçebilmiştir. Ayrılmış isyanlar, bu isyanlar sonunda Osmanlı mülkünden ayrılan ülkeler ve bu zeminde gelişen savaşlar, çok acı bir tabloyu ortaya çıkarmıştır: Bu gelişmelerin sonucunda durumlarından şikâyetçi olan gayrimüslim Osmanlı tebaası, onların haklarını ve bu haklar üzerinden de kendi çıkarlarını savunan yabancı devletler ile bunlar karşısında direnen ve her türlü talebin karşılanmasını bağımsızlıktan bir taviz olarak değerlendiren Osmanlı bürokrat ve siyasetçilerinin devletçi zihniyeti, genel olarak hürriyet alanını ve bu alan içinde de, din ve vicdan hürriyeti alanını daraltmıştır. Türkiye Cumhuriyeti, bu alanın giderek yok olduğu, bir savaşlar silsilesinin sonunda kurulmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu dönemin dünyasında uluslararası hukuk, din ve vicdan hürriyetiyle ilgilenmeyip, bu konuyu iç hukuk düzenlemelerine bırakmıştı. 1924'te La Haye Uluslararası Hukuk Akademisinde verdiği "Dinlere İlişkin Hukuk Sorunları" konferansında Hobza şöyle demiştir:

"Uluslararası hukukun mezheplere (dinlere) ilişkin müşterek kuralları yoktur...vicdan özgürlüğü konusunda da yoktur ... dinî sorunları düzenleyen çok fazla uluslararası hukuk kuralına sahip değiliz. Vicdan özgürlüğü bireye ait bir haktır ve dolayısıyla, uluslararası hukukun değil, fakat

devletin iç hukuk alanına girer... Savaş hukuku hariç tutulacak olursa, uluslararası hukukta din özgürlüğüne ilişkin bir kural yoktur.”⁵

Yine de Türkiye, bu dönemde gayrimüslimler için Lozan Antlaşmasından kaynaklanan din ve vicdan hürriyetine ilişkin düzenlemelere tâbidir. Ancak, Türkiye, tıpkı Osmanlı İmparatorluğu gibi, bu düzenlemeleri adeta bağımsızlığından mecburen verdiği birer taviz olarak gördüğünden, fiilen ve fırsat bulduğunda da hukuken bu düzenlemelerin dışına çıkarak, gayrimüslimlerin Lozan Antlaşması’ndan kaynaklanan haklarını ve bunların içinde de din ve vicdan hürriyetlerini kullanamamalarının engellemiştir. Türkiye’deki gayrimüslimler, bu haklarını kullansmaları ve baskıyla bu haklardan vazgeçmeye zorlanmalarının dışında, en temel insan haklarının bile ihlâl edildiği kimi süreçlerle karşılaşmışlardır. Dillerini kullanma, mülk edime ve mülklerini istedikleri gibi tasarruf etme, ticaret yapma, mesleklerini icra etme, siyaset yapma, vakıf ve dernek kurma, kurulmuş olanları geliştirme, hatta ikamet etme bakımından hukukî ve hukukî olmayan fiilî hak ihlâlleri İkinci Dünya Savaşının sonuna kadar devam etmiştir. Millileştirme ve laikleştirme çabalarını sürdüren devlet, bu çerçevede gayrimüslimler arasında da faaliyet yürütmüş ve cemaatlerin iç yapılarını değiştirerek, kendi uygulamalarını benimsemeyen cemaat önderlerinin yerine, kendi güdümündeki isimleri cemaat önderi yapmaya çalışmıştır. Bu amaçla, daha İstiklal Harbi esnasında TBMM Hükümeti Türkçe konuşan Hıristiyanlar için bir Türk Ortodoks Kilisesi kurmak üzere kanun taslağı hazırlamış, daha sonra bu kilisenin kanunla kurulmasından vazgeçilmişse de, Kilise kurulmuştur. Mamafih, bu Kilise müntesipleri de Mübadeleye tâbi olmaktan kurtulamamışlardır. Yüz kişiyi geçmeyecek kadar kişinin istisna edildiği bu tecrübe de, Yunanistan’a giden bu kişilere verilen sözler ve onların TBMM hükümetini desteklemeleri yüzünden orada karşılaşacakları muamele düşünüldüğünde, dramatik bir şekilde

⁵ Akif Emre Öktem, *Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü*, Liberte Yayınları, Ankara, 2002, s. 512.

sonuçlanmıştır. Mübadeleden sonra da Papa Eftim Başkanlığında faaliyetlerine devam eden bu kilise marifetiyle Türkiye'deki Hıristiyanlar ve bilhassa Ortodoks Rumlar ve Rum Ortodoks Patrikhanesi ve ona bağlı kuruluşlar üzerinde baskı uygulanmış, hatta bir süre Rum Ortodoksları ve onların vakıfları Papa Eftim ve arkadaşları tarafından yönetilmiştir. Bu kadar etkili olmasa da Ermenilere ve genel olarak Hıristiyanlara yönelik bu tür devlet destekli örgütlenme ve bu örgütler marifetiyle gayrimüslim cemaatleri yönlendirme teşebbüsleri özellikle 1930'lu yıllarda da devam etmiştir.

İkinci Dünya Savaşını “demokrasi cephesi”nin kazanacağını anlaşılmaya başlayarak da Türkiye'deki siyasî iklim değişmeye ve liberalleşmeye başlamıştır. 1941'deki Amerikan Bayrak Günü konuşmasında ABD Başkanı Theodore Roosevelt, bütün dünya için savundukları ‘Dört Özgürlük’ içinde din ve vicdan hürriyetini de sayıyordu. Daha sonra, Atlantik Demeci olarak da adlandırılan bu konuşmaya Birleşmiş Milletler Bildirisi'nde atıfta bulunulmuş ve İkinci Dünya Savaşında zaferin amacı olarak içlerinde din ve vicdan hürriyetinin de bulunduğu bu Dört Özgürlük ilân edilmiştir. İkinci Dünya Savaşında Nazi Almanya'sının Yahudiler'e yönelik soykırımı dolayısıyla, din ve vicdan hürriyeti kavramı artık uluslararası hukuk metinlerinin yanı sıra dünya halkları ve insan hakları mücadelecileri tarafından da takip edilmeye başlamıştır.

Bugüne taşınmış sorunun daha yakın tarihteki köklerini, bilhassa devletin “devrim” adı altında giriştiği müdahalelerinin başladığı dönemden, yani Cumhuriyet tarihinin ilk yıllarından başlatmak mümkündür. Resmi ideolojinin – 1937 yılında sayıları altı olarak belirlenen– iki temel ilkesinden milliyetçiliğin anlaşılış ve uygulanış şekli nasıl etnik sorun doğurmuşsa, “laiklik” ilkesinin resmî algılanış ve uygulanış şekli de dinî yaşam alanını bir kaos ve çatışma sahası haline

getirmiştir.⁶ Toplumda farklı inanç grupları arasında barışı sağlamayı öngören bir ilkenin nasıl olup da bir çatışma mekanizmasına dönüştüğü sorusunun cevabı, Türk laikliğinin kendine özgü anlamında, veya, daha doğru bir ifadeyle, laikliğin Türkiye’de uğradığı anlam kaymasında bulunabilir. Türkiye’de laiklik, devletin dinler ve inançlar – veya inançsızlık – karşısında tarafsızlığı anlamında algılanmamış; Fransız Devriminin Jakoben periyodundaki uygulamaların neredeyse bire bir taklit edilmesi yoluyla verili dinin devlet tarafından biçimlendirilmesi yoluyla değiştirilmesi, “akılcı”laştırılması, Türk milliyetçiliği idealiyle uyumlulaştırılması, hattâ uzun vadede tamamen tasfiye edilmesi gibi totaliteryen bir ilke olarak algılanmıştır⁷. Konumuz açısından burada önemli olan, dine ilişkin müdahalelerin teokratik bir devlet kurmayı amaçlayan fundamentalist güçlere karşı değil (1920’li ve 30’lu yıllarda böyle bir durumdan söz etmek anakronik olurdu), “irtica”, yani gericilik olarak tanımlanan bir toplumsal durumun ortadan kaldırılması amacıyla yönelik olarak gerçekleştirilmiş olmasıdır.

İnsan hakları açısından bu yaklaşımın ve onun ürettiği uygulamaların sonucu, günümüze dek gelen kronik bir sorunun ortaya çıkmasıdır. 1924 yılında, bugün anayasa koruması altında bulunan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile dinî eğitim veren tüm okullar kapatılmış (3 Mart 1924), bütün bunlar yapılırken Takrir-i Sükûn kanunu çıkarılarak basın susturulmuş (4 Mart 1925); aynı yıl vakıf mallarına el konulmuş, ertesi yıl tekke, türbe ve zaviyeler kapatılmış, başka bir kanunla dinî kıyafetler giyilmesi yasaklanmış (30 Kasım 1925); dinî unvanların kullanılmasından ibadetin Türkçeleştirilmesine ve ezanın Türkçe okutulmasına (7

⁶ Esasen, laiklik ilkesinin toplumsal uyumunun değil çatışma ve kaosun aracı haline geldiği tek yer Türkiye değildir. Başka ülkelerde de benzer durumlar yaşanmaktadır. Jeremy Gunn, “Religious Freedom and Laicité: A Comparison of the United States” adlı önemli makalesinde, Fransız ve Amerikan örneklerinde problemi sergilemektedir. (Brigham Young University Law Review, Vol. 2004, n. 2, ss. 419 – 507.)

⁷ Bu anlamdaki laiklik, konuyla ilgili çalışma yapan çeşitli akademisyenler tarafından “laikçilik (laisisme)”, “militan laiklik” veya “jakoben laiklik” gibi kavramsallaştırmalarla tanımlanmaktadır.

Şubat 1933) kadar din özgürlüğü ihlâli, radikal bir değişim programı çerçevesinde devlet eliyle yürütülmüştür.

İstiklal Mahkemeleri adlı bir tür “devrim mahkemeleri”nin kolaylıkla idam kararları verip bunları seri bir biçimde uygulattıkları bu dönem, Demokrat Parti’nin iktidara gelmesiyle birlikte yerini nisbî bir rahatlama ortamına terk etmiştir. Demokrat Parti döneminde, devrim yasaları aynen korunmakla birlikte, ezanın yeniden orijinal biçimiyle okunmasına izin verilmesi gibi adımlarla, din özgürlüğünü daraltan bazı uygulamalar ortadan kaldırılmıştır. Bununla birlikte, bu dönem Fransa’da jakoben periyodun tasfiyesine benzer bir ciddî değişimi ifade edememiş ve sınırlı bir siyasi liberalizasyona denk düşmüştür. Zaman zaman, bilhassa askerî darbelerin ardından din ve vicdan özgürlüğü üzerindeki baskıları artıran düzenlemeler yapılmışsa da, demokrasiye dönünce bu düzenlemelerin bir kısmı tasfiye edilmiştir. Bu çerçevede, özellikle Özalp yılları, din hürriyeti alanında ikinci bir rahatlama dönemi olmuştur. Onun döneminde birçok konu yanında bu konu da tartışmaya açılmış, 1991 yılında, Türk Ceza Kanununun, 141. ve 142. Maddeleriyle birlikte, şeklen laikliğe aykırı propagandayı yasaklayan, ama özünde din, vicdan ve kanaat özgürlüğünü engelleyen ve çok sayıda vatandaşın hapse atılmasına dayanak olan 163. Maddesi kaldırılmış ve tarikatların yasallaştırılması yönünde adımlar atılmıştır. Ancak, onun ölümünü izleyen yıllarda genel olarak özgürlüklerin kısıtlanmasına paralel olarak, din üzerindeki baskıların da pekişmesine neden olan bürokratik güçlerin etkisinin arttığı görülmüştür.

Türkiye’de din ve inanç özgürlüğünün önündeki engeller, aktüel olarak bu tarihsel ve yapısal etkenler kadar, hatta onlardan daha fazla, 28 Şubat ara rejiminin belirleyici etkisi altındadır. 28 Şubat süreci, din ve inanç özgürlüğü alanında yukarıda tasvir edilen tek parti dönemini yeniden yaşatmaya kararlı Meclis ve Hükümet üstü bir iradenin, “irtica ile mücadele” adına bütün bir toplumun yeniden biçimlendirilmesine ilişkin totaliter bir projenin sivil hükümetler eliyle

uygulattırılması olarak tanımlanabilir. Bu çerçevede, kimi zaman uluslararası topluma “fundamentalizmle mücadele” olarak yansıyan sürecin, ılımlısı ve “ılımsızı” ile birlikte bütün bir dine, dinî inanç ve pratiklere ve din ile ilişkili olan her tür sivil ve siyasî hakkın kendisine yöneltmiş olduğu açıktır. Bu alandaki ihlâllerin kaynağı ve temel niteliği budur ve insan hakları savunucuları din özgürlüğü ile ilgili spesifik olayları değerlendirirken, Türkiye’de hâli hazırda egemen olan iradenin bu perspektifini sürekli göz önünde bulundurmalıdır.

Bu çerçevede belirtilmesi gereken son husus, Türkiye’de din ve vicdan özgürlüğünün devlet tarafından “irtica” gerekçesiyle önemli ölçüde tahrip edilmesine varan baskılara tâbi tutulmasının, insan hakları açısından birçok bakımdan kabul edilemez olduğudur⁸.

3. Din ve Vicdan Özgürlüğü Alanındaki Temel İhlâl Biçimleri

Bu alandaki ihlâller genel olarak yasal temeli olanlar ve olmayanlar olarak iki ana grupta ele alınabilir. Burada yapılabilecek ilk tespit, söz konusu ihlâllerin ağırlıklı bölümünün yasal olduğudur. Başka bir ifadeyle, bu ihlâller yasalardan ve onların

⁸ Türkiye’de yaşananlar, aslında, 1980 sonrası yaşanan nisbî serbestî ortamında bütün bir toplumun mevcut çeşitliliğinin belirginleşmesi ve bastırılmış olan kimliklerin görünürlük kazanması olarak görülebilir. Bu süreçte İslam ve onun farklı yorumları da gündeme gelmiş, örneğin daha önce toplumun birçok kesimi açısından “heterodoks” sayılan Alevilik, bu süreçte daha açık ve görünür bir duruma gelmiştir. Bu anlamda dinin “yükselişi”nden çok “belirginleşmesi”nden söz edilebilir. İslamcı bazı temalarından dolayı Refah Partisinin oy oranının yükselişinin “fundamentalizmin yükselişi” olarak değerlendirilmesi ise diğer bir yanıştır; çünkü bu partinin son seçimlerde oy oranının düşmüş olması, oy tabanı hakkındaki bu kanıyı tartışılır kılmaktadır. Dahası, Türkiye’de “irtica” olarak adlandırılan “sorun”, toplumsal yaşamda herhangi bir çatışma ile varlığını gösteren bir sorun değildir. Türkiye’de dinî taleplerle şiddete başvuran bazı küçük grupların varlığı söz konusu olsa bile, başka ideolojik veya etnik taleplerle şiddete başvuran gruplarınkisiyle kıyaslanamayacak ölçüde az dinî sebepli kriminal olay yaşanmaktadır. Bütün bunların ötesinde, eğer Türkiye’de devletin şikayetçi olduğu “irtica” yerine örneğin din eksenli bir çatışma, yaygın şiddet veya “teokratik devlet tehlikesi” olsaydı bile, buna dayanarak bütün bir toplumun din ve vicdan özgürlüğünü ortadan kaldıracı bir uygulama savunulamazdı. İrtica ise, herhangi bir hukuk devletinde devletin ilgilenmesi gereken bir konu bile değildir; çünkü vatandaşlarını “ilerici” ve “gerici” diye sınıflandırmak demokratik devletin görevi olamaz.

uygulanmasından doğmaktadır. Türkiye’de laiklik, toplumun dinî değer ve pratiklerini devletin dikkate almaması olarak yorumlanmakta ve öyle uygulanmakta, kamusal yaşam dinden arındırılmaya çalışılmakta ve insanlardan – örneğin devlet memuriyetine girerken veya okula giderken dinî pratiklerini evde bırakmaları gibi- bir tür şizofren kişilik yapısı geliştirmeleri beklenmektedir.

Yasal olmayan din özgürlüğü ihlalleri grubuna ise, örneğin, sadece namaz kıldığı veya eşi başörtülü olduğu için terfi ettirilmeyen, sürülen veya işten atılan kamu görevlileriyle özel kurumlarda çalışan vatandaşların başına gelenleri dahil edebiliriz.

İhlâl biçimlerine ilişkin ikinci bir sınıflama ise, devletten kaynaklananlarla sivil toplumdan gelen -nefret suçlarından doğan- ihlaller biçiminde yapılabilir. Özellikle yaşam biçimlerinin tehdit altında olduğuna inanan bazı laisist kesimler ve bireyler, irtica ile özdeşleştirdikleri kesimlere yönelik yasakları aşırı bir gayretle uygulamakta veya uygulamalarını teşvik etmektedir. Örneğin, buldukları makam itibarıyla verebilecekleri idarî cezaların en ağırını vermek ve bu kesimden olduğunu düşündükleri kişileri ihbar etmek gibi tutumlar alabilmektedir. Medyada da bu tür nefret suçlarının “bilinçli ve duyarlı vatandaşlık örneği” olarak sürekli övülmesi, toplumdan kaynaklanan nefret suçlarını çoğaltmıştır. Bununla birlikte, toplumun, hayat tarzı itibarıyla ister dindar ister seküler olsun, ezici bir çoğunluğunun bu baskılara karşı olduğu; hatta felsefî açıdan ve hayat tarzı bakımından kendilerinden farklı oldukları İslamî kesime karşı yapılan baskılara karşı açık bir tutum alan seküler yönelimli bireylerin ötekilerle kıyaslanamayacak ölçüde yüksek bir oranı teşkil ettikleri tespitini yapmak mümkündür.

Din özgürlüğü alanındaki ihlalleri ayrıca Alevilere ve Sünnilere, İslamcılara ve Müslümanlara, Müslümanlara ve gayrimüslimlere yönelik ihlaller gibi başka

sınıflama biçimlerine bağılı olarak da ele almak mümkündür. Ancak, hangi sınıflama yapılırsa yapılsın, bu sınıflamaların ayrımsız insan hakları perspektifinden aynı özgürlük ihlâlini ifade ettiğini söyleyebiliriz.

a. İbadetlerin Kısıtlanması, Engellenmesi ve Cezalandırılması

Devletin 17 Ekim 1997 tarihinden itibaren tek bir merkezden tüm camilere yayın yapan tek tip vaaz uygulamasına geçmesi, her şeyden önce ibadet özgürlüğünün ortadan kaldırılması anlamını taşır. Bununla ilişkili diğere bir sorun da, camilerin büyük bir bölümünün vatandaşların paralarıyla, vatandaşların kurdukları binlerce “Cami Yaptırma ve Yaşatma Dernekleri” eliyle yaptırılmış olması dolayısıyla ,mülkiyet haklarının ihlâl edilmesidir. Öte yandan, yeni bir uygulama olarak vatandaşların kendi paralarıyla yaptırıldıkları tüm camilerin devletleştirilmesi (Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlanması) da yine mülkiyet hakkının ihlâlini de içeren bir dizi hak ihlâli anlamını taşımaktadır. Olayın diğere bir boyutu ise, herhangi bir dini inancı olmayan, başka bir dinden olan veya müslüman olmakla birlikte camiye gitmeyen vatandaşların da bu projenin finansmanına katılmak zorunda bırakılıyor olmalarıdır. Bu projenin insan haklarına aykırı olan diğere bir boyutu ise, sadece müslüman bireylerin ibadet özgürlüğüne zarar vermekle kalmayıp, aynı zamanda, bu hak ihlâlinin maliyetini de onlara yüklemesidir. Ülke çapındaki 71 bin caminin merkezî vaaza bağlanması için sözü edilen 120 Milyon Doların (bu rakamın açıklanandan az olma ihtimali, ihlâli ortadan kaldırmamaktadır) mağdurlara ödettirilmesi de ikinci bir hak -mülkiyet hakkı- ihlâlidir.

Tarikatların yasaklanmış olmasına paralel olarak dergâhlar kapatılmış ve dervişlerin zikir yapmaları yasadışı eylem hâline gelmiştir. Bununla birlikte, tarikatlar fiilen var olmaya devam etmişler; ayinlerine gizlice devam etmişler, hattâ Demokrat Parti’den Doğru Yol Partisi’ne kadar pek çok partiyi, baskıları

hafifletmeleri sözü karşılığında üye tabanlarının oyuyla desteklemişlerdir. Bu yönüyle tarikatlar fiilen var, yasal olarak yok statüsünde olmuşlardır. Ancak, bu süreçte, ibadet özgürlüğü bakımından Cumhuriyetin ilk dönemine doğru geriye gidiş onları da etkilemiş ve zikir yaptıkları yerler basılarak gözaltına alınma olayları yeniden başlamıştır.

İslam dininin “beş şartı”ndan⁹ biri olarak kabul edilen namaz ibadeti de halkın çoğunluğunun müslüman olduğu ülkede yasalarda yazılı olan ve olmayan kısıtlama ve engellemelerle karşı karşıyadır. Laiklik ilkesinin resmî algılanış ve uygulanış biçimi itibarıyla kamu görevlilerinin namaz saatlerinde, özellikle de haftada bir kez topluca ibadeti gerektiren “Cuma namazı” saatinde kısa bir süre için dahi olsa (15 dakika veya yarım saat) izinli sayılmaları mümkün olmamaktadır. Bu durum, dindar bireyleri, geçim kaygısı ile dinî inançları arasında seçim yapmak gibi güç bir tercihle yüzyüze gelmeye zorlamaktadır. Aynı durum, orta öğretimden üniversiteye kadar tüm eğitim-öğretim kurumlarında geçerlidir. Burada da, devlet, vatandaşlarının dinî inançlarını daha rahat ifa edebilmelerini sağlamak yerine, laiklik ilkesini gerekçe göstererek, söz konusu özgürlüğü engellemeye çalışmaktadır.

Namaz ibadetine yönelik diğer bir kısıtlama ise kışla ve yatılı askerî okullarda rütbeli personel ve sivil memurlarla işçilerin mescitten yararlanmalarının yasaklanmasıdır. Bu yasağın dayanağı olan Orduda İbadet Talimatı, -bu kişiler için mescit dışında namaz ibadetinin zaten yasak olduğu dikkate alındığında-, öğlen tatili içinde bile namaz kılmayı yasaklanmış olmaktadır. Bu düzenleme ibadet özgürlüğünü fiilen imkânsız kılmakta ve önceki koşulları göz önüne alarak burada göreve başlayan bireylerin sahip oldukları hakları geri almaktadır. Dahası,

⁹ İslam dininin, bir insanın müslüman olması için zorunlu gördüğü beş şart vardır. Bunlar kelime-i şهادet, namaz, oruç, zekat ve hacdır. Türkiye’de bunlardan ilki dışında tümü üzerinde kısıtlama veya engelleme vardır. İlk şartın yani insanın bir kez “Allah birdir ve Muhammed

Türkiye’de askerliğin zorunlu ve vicdanî retçiliğin gayri meşru olduğu gerçeğiyle birlikte düşünüldüğünde, her erkek vatandaşın askerlik döneminde bu özgürlüğünden vazgeçmesini zorunlu kılmaktadır.

Benzer bir durum oruç ibadeti için de geçerlidir. Türkiye’de halkın çok büyük bir çoğunluğu bu ibadeti yerine getirdiği ve ramazan ayında mesai saatlerinde küçük bir ayarlama ile çalışanları rahatlatıcı bir çözüm mümkün olduğu hâlde, bu konuda bir düzenleme yapmak laiklik ilkesinin ihlâli olarak algılanmaktadır.

İslamın beş şartından kurban ibadeti de kısıtlamalar nedeniyle tam olarak yerine getirilememektedir. Müslümanların kestikleri kurbanın derisine devlet tarafından el konmakta, insanların derileri diledikleri hayır kurumuna vermeleri engellenmektedir. Sadece ibadet özgürlüğünün değil, mülkiyet hakkının da açık bir ihlâli anlamını taşıyan bu ihlâl, son yıllarda deri toplama yetkisinin bir yönetmelikle sadece Türk Hava Kurumu’na (THK) verilmesiyle iyice ağırlaştırılmıştır. 1999 yılında hükümetin bu kurumun deri toplama tekeli kaldırılan işlemi, Danıştay kararıyla durdurulmuş ve 27 Aralık 1999 tarihli Yardım Toplama Esas ve Usûlleri Hakkındaki Yönetmelik gereği bu yetki tekrar THK’na verilmiştir. Kararın gerekçesi, bu derilerin İslamî ve Kürt vakıf ve derneklerine veya bazı illegal örgütlere verilmesinin engellenmesidir. Bu düzenleme ile, karara rağmen derilerini başta cami yaptırma dernekleri olmak üzere diledikleri yerlere vermek isteyen vatandaşların engellenmesi ve derilerini gizlice bağışlayan vatandaşların yapılan baskınlarla derilerine el konarak THK’na götürülmesi gibi uygulamaların devam edeceği anlamını taşımaktadır. Aynı düzenlemeyle İslam

O’nun peygamberidir” demesinin engellenmemesinin nedeni ise, onun, niteliği gereği, engellenmesi imkânının bulunmamasındandır.

dininin beş şartından bir diğeri olan “zekât vermek”e de müdahale edilmekte ve adı geçen yönetmelikle zekât toplama yetkisi de bu kuruma verilmektedir¹⁰.

Karayoluyla haccın yasaklanması ve hac ibadetinin Diyanet İşleri Başkanlığı gözetiminde yapılması, hac sırasında uyulması istenen ve bu ibadetin ifasıyla ilgisi bulunmayan bazı kısıtlamaların mevcut olması, Türkiyeli hacıların başta Araplar olmak üzere diğeri Müslüman halkların hacılarıyla iletişim kurmalarının güçleştirilmesi gibi kısıtlamalar da hac ibadeti kapsamındaki ihlâllerdendir.

Çalışma hakkına yönelik ihlâller ise, ağırlıklı olarak kamu görevi yürüten bireyleri kapsamaktadır. Türkiye’de egemen olan laiklik anlayışı, bireylerin dinî inanç ve değerlerinden dolayı giydikleri giysileri veya sakal gibi kılığına ilişkin tercihleri nedeniyle devlete bağlı kurumlarda çalışma haklarını ortadan kaldırmaktadır. Başörtüsünün Türkiye toplumunda yaygın olarak kullanılan bir kadın kıyafet biçimi olduğu göz önüne alındığında, bu alanda özellikle kadınların azımsanmayacak bir bölümünün uygulamadan zarar gördüğü tahmin edilebilir. Eğitim ve öğrenim hakları özellikle son yıllarda yoğun bir biçimde ihlâl edilen kadınlar, mezun olduklarında bu kez de kamu kurumlarında çalışma hakkının ihlâlüne maruz bırakılmaktadırlar. Özal dönemindeki siyasî liberalizasyon sürecinde sınırlı da olsa başörtülü olarak çalışma hakkına *de facto* olarak sahip olan kadınlar, 28 Şubat sonrası sivil hükümete yapılan baskılar sonucu işten atılmışlar, “ömür boyu kamu hizmetinden yoksunluk” gibi ağır cezalara çarptırılmışlardır Bu cezadan kurtulmak isteyen birçok çalışan kadın ise daha soruşturma aşamasında istifa seçeneğini tercih etmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle işten atılan kadın sayısını sağlıklı bir biçimde tespit etmek mümkün değildir.

¹⁰ Ancak, zekât ibadetinin kurban derisi gibi somut bir nesne olmayıp parasal bir değeri ifade etmesi, müslümanların zekâtlarını “bağış” adı altında diledikleri yere vermelerini mümkün

Çalışma hakkına yönelik ihlallerin daha vahim olan diğer boyutu ise yasağın serbest çalışanlara yönelik olanlarıdır. Yukarıda ifade edilen yasak nedeniyle veya başka herhangi bir nedenle kamu kurumlarında çalışmak yerine kendi özel işinde çalışmak isteyen mimar, mühendis ve avukat gibi bazı mesleklere mensup kişiler, bu kez de yasalarla kurulmuş olan ve çalışabilmek için kendilerine kayıtlı olmanın zorunlu olduğu Meslek Odalarının engellemeleriyle karşılaşmaktadırlar. Anayasanın “Kamu Kurumu Niteliğindeki Meslek Kuruluşları”nı düzenleyen 135. Maddesi, “bu meslek kuruluşları[nın] kuruluş amaçları dışında faaliyette bulunama”yacaklarını amir olmasına karşın, bu kuruluşların yönetimi, özellikle din özgürlüğü konusunda mesleğin gerekleriyle ilgisi olmayan siyasî bir işlev görmektedir. Aslında yasal olarak sadece bu odalara kayıtlı olmak yeterli iken, son yıllarda bazı odalar kendilerine yasal olarak tanınan yetkileri aşarak sakallı veya başörtülü üyelerine kimlik kartı vermemeye ve böylece çalışma haklarını engellemeye başlamışlardır. Kamuoyunda “irtica yasaları” olarak bilinen ve din ile ilişkili sivil ve siyasî haklar alanını daha da daraltan yasa değişikliklerinin önemli bir özelliği ise, bunların parlamento içinde hazırlanmamış olmasıdır.

Ancak, 28 Şubat sonrası çalışma hakkına yönelik en kaygı verici ve yeni ihlâl biçimi, çalışma hakkının kullanılmasını engelleme çabasının özel sektör çalışanlarına doğru yaygınlaştırılması yönündeki açık veya örtülü baskıları olmuştur. Açık baskıların en vahimlerinden biri, “irticai nedenler”le ordudan atılan insanlara iş verilmesinden devletin duyduğu rahatsızlığın deklare edilmesiyle başlamıştır. Bu rahatsızlık beyanının pratik sonuçlarını bilen çok sayıda belediye ve özel sektör kuruluşu, bu çalışanlarından istifa etmelerini rica etmişler veya onları işten atmak zorunda kalmışlardır. Birçok özel vakıf, okul ve dersane, Batı Çalışma Grubu tarafından görevlendirilen (ki bu örgüt resmî devlet örgütü şemasında görünmediğinden resmen görevlendirilmesi söz konusu değildir) kişilerce basılmış, başörtülü öğretmen çalıştıranlar hakkında soruşturma açılmış,

kılmakta, böylece zekâtlarına el konmasını güçleştirmektedir.

birçok müdür görevden alınmış ve özellikle sürecin 1999 yılındaki aşamasında çok sayıda özel işletme, çalışan kadın personellerine başlarını açmak ile istifa etmek arasında tercihte bulunmalarını istemişlerdir¹¹.

Kılık kıyafet konusundaki baskılar, kadınlara olduğu gibi erkeklere de uygulanmaktadır. Erkek örtünmesi konusunda dinî ve dinî olmayan giyim kuşam algılaması arasında belirgin bir fark olmaması, bu alandaki erkeklerin kadınlara göre daha az baskıya maruz kalmasını sağlamaktadır. Bununla birlikte, bazı alanlara sarıklı girmenin, sakallı resim vermenin veya görev yapmanın yasaklanması ve örneğin Aczimendilerin zorla traş edilmeleri gibi olaylar, erkeklerin uğradıkları baskılar kapsamında sayılabilir.

b. Başörtülü Kadınlara Yönelik Baskı ve Ayrımcılık

Türkiye’deki başörtüsü sorunu, birçok Ortadoğu ülkesinde görülen ve kadınların toplumsal varoluş biçimlerinin devletler tarafından belirlenmeye çalışılmasından kaynaklanan bir sorundur. Türkiye’de egemen olan resmî ideoloji ve onun öngördüğü modernleşme programı, “çağdaş uygarlık” düzeyine ulaşmak için vatandaşların giyinme biçimlerinin de değiştirilmesini öngörmektedir. Geçmişte devlet tarafından “kılık kıyafet devrimi” veya “şapka devrimi” gibi isimler altında yapılan reformların anlamı da budur. Tek partili dönemde yukarıdan aşağıya gerçekleştirilen ve insanların nasıl giyinmeleri gerektiğine ilişkin nihaî kararın kendilerinden çok devlete ait olması anlamını taşıyan bu uygulamalar, günümüzde geleneksel ve dinsel kıyafetlerin yasaklanması şeklinde devam ettirilmeye çalışılmaktadır. Bu konudaki en büyük sorun ise, kadınların başörtülü olarak

¹¹ Bu alandaki ihlâllerin sayısı konusunda sağlıklı bir bilgi alma imkânı bulunmamaktadır. Bunun nedenleri arasında, ihlâllerin çoğunun insan hakları örgütlerine ve basına yansımamasının yanında, ihlâllerin mağdurlar tarafından gizlenmesi de yer almaktadır. Birçok vakıf ve okul, ihlâllerden haberdar olarak kendilerine ulaşanlara bilgi vermekten kaçınmakta, hatta, gazeteciye haber yapmaması; insan hakları örgütü ise ihlâl raporunda bahsetmemesi için bunlara, adeta yalvarmaktadır.

eğitim görmelerinin, üniversitelere girmelerinin ve çalışma yaşamına katılmalarının yasaklanmasıdır. 28 Şubat sonrası bu yasak belediyelere, özel kesime ait eğitim kurumlarına ve işyerlerine kadar genişletilmiş ve birçok kadın sadece başını örttüğü için mağdur olmuş, okulunu ve işini kaybetmiş veya eşinin işten atılmasına veya görevden alınmasına neden olmuştur.

Devletin başörtüsünü yasaklaması, bunun “siyasî bir simge” olarak kullanılması, “irticaî bir nitelik taşıması” ve “teokratik devletten yana olmayı ifade etmesi” gibi gerekçelerle açıklanmaya çalışılmaktadır. Ancak, milyonlarca kadının tümünün başlarını “siyasî gerekçelerle” örttüüklerini savunmanın mümkün olmadığı, kadınların başörtülü olmalarının gelenekten, dinden, siyasî tercihlerden vs. kaynaklanabileceğı, bu konuda tüm başörtülü kadınları kapsayıcı bir değerlendirmenin yanlış olacağı tespitini yapabiliriz¹². Kaldı ki, insan hakları çerçevesinde bakıldığında, bireylerin başkalarına zorlamadıkları sürece -siyasî olanı da dâhil- herhangi bir nedenle başlarını örtebileceklerini, bunun sadece ve sadece onların bireysel bir tercihi olarak değerlendirilmesi gerektiğı ve yasaların buna saygı göstermek zorunda olduğu ifade edilebilir. Nitekim, Diyanet İşleri Başkanlığı *bile*, başörtüsünün İslamın bir gereğı olduğunu deklare etmiş; TMMM İnsan haklarını İnceleme Komisyonu da başörtüsünün bir insan hakkı olduğunu onaylamıştı¹³.

¹² Türkiye’deki resmî söylem, aslında devletin kimsenin kılığına kıyafetine karışmadığı, ancak “bazı çevreler tarafından bunun bir siyasî sömürü aracı olarak kullanılması” üzerine bu uygulamaya gidildiğı biçimindedir. Ancak, bu “bazı çevreler” veya “sömürü” gibi hukukî bakımdan suç teşkil etmeyen özneler ve varsayımlara dayanarak bir yasaklama getirmenin kabul edilemez oluşu bir yana, bu tür “çevreler”in yaptıkları nedeniyle bütün başörtülü kadınların kollektif cezalandırılmaya tâbi tutulması da kabul edilebilir değildir. Kaldı ki, pratikte, kimin dinî, kimin siyasî veya başka gerekçeyle başını örttüüğünü tespit etmek mümkün olmadığı gibi, bu devletin görevi de değildir. Tersine, devletin bu alanda yapması gereken, tarafsız kalmak ve kadınların başlarını örtme veya örtmeme biçimindeki tercihlerini özgürce kullanmalarını hukukî güvence altına almaktır. Türkiye’de sivil toplumda başörtülü olanlarla olmayanlar arasında bir sorun bulunmamaktadır. Buradaki sorun, devletin modernleşmeci ve laikçi resmî ideolojisi doğrultusunda topluma ve bireylere müdahale etmesinden kaynaklanmaktadır ve sorunun siyasî bir nitelik kazanmasının başlıca nedeni budur.

¹³ Ancak, bu komisyonun genel olarak insan hakları, özel olarak da din ve vicdan özgürlüğü konusundaki tutumu her dönemde istikrarlı ve olumlu bir nitelik arz etmemektedir. Siyasi sürece,

Bu konudaki ihlâllerin toplumsal cinsiyetle ilişkisinden veya cinsiyetçi (sexist) bir boyutundan da söz edilebilir. Bu konuda şikâyette bulunan mağdurların anlattıkları, görevli ve görevsiz erkeklerin bu yasağı aşırı bir istekle uygulamadaki ısrarlarının sadece ideolojik değil psikolojik bir boyutunun da söz konusu olabileceğini düşündürmektedir¹⁴.

Başörtülü kadınların eğitim haklarının engellenmesi sorununun hukukî süreçlerle çözümü ise hem devletin ideolojik bir tercihi dayatmayı öngören genel yapısından, hem de 28 Şubat sonrası resmî uygulamanın dışında karar vermenin hâkimler açısından taşıdığı riskten veya yargının siyasallaşmasından dolayı mümkün görünmemektedir. Tersine, yargı, bu konuda hakları ihlâl edilen öğrencilerin çeşitli gerekçelerle cezalandırılmalarının aracı olarak işlev görmektedir. Malatya’da başörtüsü yasağını şiddete başvurmaksızın yürüyüş yaparak protesto edenlerin idamla yargılanması artık ihlâllerin adalet mekanizması aracılığıyla gerçekleştiriliyor oluşunun bir örneğidir. Yine 9 Haziran 1998 tarihinde sınava başörtülü olarak girmek isterken polis zoruyla engellenen İstanbul Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu son sınıf öğrencisi N. Canan Bezirgan hakkında, “eğitim ve öğretimi engellediği” gerekçesiyle kamu davası açılmış olması da, bu öğrencilerin üniversiteden atılarak cezalandırılmalarıyla yetinmek istenmediğini, mümkün olabilen maksimum zararın verilmek istendiğini gösteren bir örnek olarak değerlendirilebilir.

Meclis’te çoğunluğu oluşturan partilere ve dönemlere göre Komisyon da tutum açısından farklılaşabilmektedir. Örneğin, 1997 sonrası oluşan hükümetler döneminde, siyasî rejimin otoriterleşmesine ve parlamentonun inisiyatifinin azalmasına paralel olarak TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonunun da işlevi değişmiş ve önceki kararlarının aksi yönde kararlar almaya veya ihlâller konusunda karar almamaya başlamıştır. 2003 sonrası dönemde ise, tersine, olumlu bir tutum değişikliğinin söz konusu olduğu tesbiti yapılabilir. Bu raporun yazıldığı tarih itibarıyla Komisyon, insan hakları sorununa dikkat çekerek ve somut bazı ihlâl olaylarında insan haklarından yana taraf olarak olumlu bir işlev görme eğilimindedir.

¹⁴ Örneğin bazı yetkililer, kadının başının açık olmasını sağlamakla görevlendirilmiş olsalar bile bununla yetinmemekte, ayrıca saçlarını çekerek bunun bir peruk olup olmadığını da anlamaya çalışmaktadırlar.

Türkiye’de din özgürlüğü ile ilgili ihlâllerin niteliksel artışında ordunun anayasal demokratik sınırlarının dışına taşarak sivil alana ve bu kapsamda dine de müdahale etmesinin payının olması, bu kurumda çalışan personelin din, vicdan ve ibadet özgürlüğünün durumu hakkında bilgi verici olabilir. Bir kamu görevlisinin çalıştığı kurumun gereklerine uyması gerektiği açıktır; ancak, bu gerekliliklerin, çalışanların insan ve vatandaş olmak bakımından sahip oldukları hakların özüne zarar vermemesi gerekir.

Silahlı kuvvetler personelinin haklarına yönelik ihlâller, bu kurumda görev yapan insanların, dinî inançları nedeniyle ayrımcılığa tâbi tutulmaları, dinî pratiklerinin engellenmesi veya görevin gerekleriyle ilgisi olmayan ölçülerde değerlendirilerek işten atılmaları ve atılma sonrasında başka ihlâllere maruz bırakılmaları gibi hakların özüne zarar verici çok boyutlu bir nitelik taşımaktadır. Bu ihlâller arasında ağırlık ve yoğunluk bakımından ilk sırayı Yüksek Askeri Şura (YAŞ) kararlarından doğan ihlâller almaktadır. Her YAŞ toplantısının ardından onlarca subay ve astsubay, “disiplinsizlik” gerekçesiyle ordudan atılmaktadır. YAŞ kararlarıyla gerçekleştirilen bu ihraçlar, gerekçesi ne olursa olsun, birçok bakımdan insan haklarının ve hukukun temel ilkelerinin çiğnenmesi anlamına gelmektedir. Her şeyden önce, bugüne dek binlerce insanın atılmasına gerekçe gösterilen “disiplinsizlik”, hukukî bakımdan kabul edilmesi mümkün olmayan son derece soyut bir suçlama kategorisidir. Bu disiplinsizliğin hangi somut tutum ve davranışlara dayandığı açıklanmamakta, mağdurlara, somut olarak hangi suçtan dolayı cezalandırıldıkları resmî olarak tebliğ edilmemekte; ve mağdurlara kendilerini savunma hakkı tanınmamaktadır¹⁵.

¹⁵ YAŞ kararlarının yargı denetiminden kaçırılması için başvuru herhangi bir dayanak, anayasal olsun veya olmasın, bireyi savunma hakkından yoksun bırakması dolayısıyla, hukukun temel ilkelerinin ihlâli anlamına gelmektedir. İhraç edilen bireyler de, ihraç gerekçesi ne olursa olsun, bir tür yargısız infaza kurban gitmektedirler. Bir insanın suçlu ilan edilmesi için gerekli asgarî hukukî koşullar gerçekleşmediğinden, insan hakları ve hukuk devleti ilkeleri çerçevesinde onları masum kabul etmekten başka bir seçenek yoktur.

Özellikle bir dönem, “irticaya karşı yürütülen psikolojik savaş” çerçevesinde, yazılı ve görsel basın, neredeyse tek bir merkezden yönlendirildiğini düşündürtecek yayınlara sahne olmuştur. Zaman zaman bütün ulusal televizyon kanallarında aynı anda başlayan ve bir tür kampanya olarak çok boyutlu bir biçimde sürdürülen “irtica karşıtı” yayınlar bu kapsamdadır. Bu tür yayınların, özellikle din özgürlüğü alanında yapılması istenen baskıcı yasal düzenlemelerin hemen öncesine rastlaması dikkat çekicidir. Bir anda ekranlarda, özellikle haber programlarının içinde, onlarca dakika süren ve haber biçimi verilmiş yönlendirici yayınlara rastlamak mümkündür. Özellikle 28 Şubat döneminde, basın bu doğrultuda çarpıcı bir biçimde kullanılmıştır.

Basın, toplumun özellikle seküler yaşam biçimini tercih eden kesimlerini din ve vicdan özgürlüğü talepleri olan kesimlerine karşı kışkırtıcı ve bu alanda nefret suçları üretici yönde sürekli yayın yapmıştır. Büyük medyanın ve özellikle ulusal yayın yapan televizyonların bu alandaki ihlalleri, sıradan bir zikir görüntüsünü “irtica” diyerek sunması veya zaman zaman sarıklı ve cübbeli bir erkekle çarşafli bir kadın resmini basarak “İstanbul’da Ortaçağ manzaraları” gibi bu insanları ve onlarla aynı giysileri giyen kitleleri aşağılayıcı “haber”ler yapmasından, “periyodik irtica kampanyaları”na kadar hayli geniş bir alanda ve çok boyutlu olarak gerçekleşmektedir.

3 Kasım 2002 seçimlerinden sonra iş başına gelen Ak Parti Hükümeti döneminde, yukarıda ifade edilen reformlar çerçevesinde, çeşitli hak alanlarına ilişkin rahatlatıcı bazı düzenlemeler yapılmış olmakla beraber, din ve vicdan özgürlüğü alanındaki sorunlara müdahale etmeme veya başka bir ifadeyle sorunu “buzlukta bekletme” yönünde bir siyasî tercih mevcut görünmektedir. Bu politika nedeniyle, Türkiye din özgürlüğü alanında, 28 Şubat döneminin ihlâl içeren düzenlemelerinin

henüz aşılamadığı ve bu tarihten önceki özgürlükler düzeyine bile ulaşamadığı bir seviyede bulunmaktadır.

4. Gayrimüslimlere Yönelik İhlâller

Din özgürlüğü alanındaki insan hakları ihlâllerinin özellikle son dönemde ağırlıklı olarak Müslüman çoğunluğa yönelik olarak gerçekleştiriliyor olması, gayrimüslim vatandaşların bu alanda herhangi bir sorunu olmadığı anlamına gelmemektedir. Esasen Türkiye yönetici elitlerindeki dine ilişkin tutum, sadece İslam değil, tüm dinler için insan hakları bakımından sorunlu bir perspektifi ifade etmektedir. Gayrimüslimlere yönelik ihlâller, resmî din anlayışının yanında belirgin bir milliyetçi tutumdan da kaynaklanmaktadır. Özellikle, gayrimüslim vatandaşların, ağırlıklı olarak, kendileriyle tarihsel olarak acı tecrübelerin yaşandığı Ermeni ve Rum etnik kökenlerinden geliyor olmaları ve siyasî otoritenin bu etnisiteleri temsil eden komşu devletlerin Türkiye ile ilgili “niyetlerinden” duyduğu kuşku, gayrimüslim vatandaşların din özgürlüğüne ilişkin taleplerine de kuşkuyla bakılmasına neden olmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan gayrimüslimlerden Rum, Ermeni ve Yahudi olanların insan hakları bakımından tâbi oldukları mevzuatın çerçevesi Lozan Antlaşması'yla çizilmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak, Türkiye’de Lozan Antlaşması’nın –ve dolayısıyla sınırlı bir güvencenin- dışında kalan gayrimüslimler de vardır. Bunlar arasında Süryaniler, Yezidiler, Asuriler, Keldaniler ve Nusayriler sayılabilir.

Lozan ile tanınan azınlıkların hakları antlaşma ile güvence altına alınmış olmakla birlikte, bu antlaşmaya göre oluşturulan mevzuat -veya bu mevzuatın yorumlanış ve uygulanış biçimi- insan hakları doktrini bakımından tatmin edici değildir. Antlaşmaya göre tanınan gayrimüslim gruplara dil, din, kültür ve eğitim

alanlarında hak tanınarak bu haklar garanti altına alınmış; ancak, daha sonra, okullarda kendi dillerinde eğitim yapan azınlıklara Türkçe eğitim yapmaları konusunda “telkinler” yapılmaya başlanmıştır. Telkinler baskıya dönüşmüş ve örneğin İspanya’dan gelen Sefarad Yahudileri’nden İspanyolca yerine Türkçe kullanmaları istenmiştir. Günümüzü belirleyen yakın geçmişte ise, özellikle Turgut Özal’ın damgasını taşıyan 1980’li yıllarda, azınlık cemaatleri “kabuklarını çatlatmaya” başlamışlardır.

Günümüzde, gayrimüslimlerin haklarının *Lozan ile* veya *Lozan’a rağmen* kısıtlanması söz konusudur. Lozan Antlaşması’nın sağladığı haklara karşın günümüzde pek çok Ermeni ve Rum kilisesinin tamirinde, azınlık vakıflarının mülk edinmesinde ve faaliyetlerinde insan hakları ihlalleri yaşanmaktadır. Ermeni Ortodoks Kilisesi Patriği Mesrob Mutafyan, 1936 tarihli Beyannamenin yetkililer tarafından yanlış değerlendirildiğini ve bu yüzden vakıfların gayrimenkul edinebilmelerinin olanaksız hale getirildiğini bildirmektedir¹⁶. Bu beyannamenin, “azınlık vakıflarının 1936 yılından sonra vakıf edinemeyeceği” şeklinde yorumlanması nedeniyle, azınlık vakıflarına bağışlanan gayrimenkuller mahkeme kararıyla geri alınmaktadır; ve bu uygulama kapsamında bugüne kadar 30’u aşkın gayrimenkulun mahkeme kararıyla Ermeni vatandaşlara ait vakıflardan alınarak hazineye veya varsa eski sahiplerine devredildiği bildirilmektedir.¹⁷ Bu konuda 2003 sonrası dönemde bazı adımlar atılmış olmakla beraber, örneğin Asuri-Keldani Cemaati, sorunlarının hâlâ çözülmemiş olduğunu ifade etmektedir.

Azınlıkların birçok bakımdan Osmanlı döneminde sahip oldukları haklarını kullanamadıkları tespitini yapmak mümkün görünmektedir. Mevcut uygulamaların Lozan’a veya başka herhangi bir belgeye dayandırılmasının insan hakları doktrini bakımından değeri yoktur. Yukarıdaki örnekte de, bizim açımızdan önem taşıyan,

¹⁶ Yavuz Baydar’ın Mülakatı, *Milliyet*, 22 Mayıs 1999.

¹⁷ *Agos*, 18 Mayıs 2001

sorun ister bu Beyannamenin kendisinden isterse de yanlış değerlendirilmesinden kaynaklanıyor olsun, sonuçta, azınlık vakıflarının gayrimenkul edinmelerinin engelleniyor olması bakımından bunun bir insan hakları ihlâli olmasıdır.

Öte yandan, Türkiye’de devletin dinî alanı belirleme ve yönetme çabası, müslümanları olduğu kadar gayrimüslimleri de olumsuz etkilemektedir. Özellikle uygulamada, 65 bini İstanbul’da olmak üzere sayıları 80 bin civarında olarak bildirilen¹⁸ Ermeni azınlığın sorunları, dinî ve kültürel faaliyetlerine getirilen kısıtlamalar çerçevesinde belirginleşmektedir¹⁹. Bu çaba, patrik seçimine müdahale edilmesine neden olmuş; ancak, Ermeni Ortodoks Cemaati, kendi dinî prosedürüne bağlı kalarak patriğini seçebilmiştir. Rum Ortodoks Cemaati için hâli hazırdaki en önemli sorunlardan biri, Heybeliada Ruhban Okulunun açılmasıdır. Bu okul, 1844 yılında açılmış ve bugüne dek 12 patrik yetiştirmiştir.²⁰ 12 Mart 1971 Askerî Muhtırası sonrası düzenlemelerden sonra faaliyetini durduran okulun yeniden açılması için bazı girişimler sürdürülmektedir²¹.

Devletin bu bakış açısından olumsuz etkilenmeyen ve din özgürlüğü bakımından nisbî bir rahatlığa sahip olan belki de tek grubun Musevi vatandaşlar olduğu tespitini yapmak mümkündür. Bunda, kültürel bakımdan Türkiye toplumunda anti-semitizmin köklerinin bulunmayışının, Museviliğin egemen İslam kültüründe “Ehli Kitap” kategorisi içinde tanınmış bir statüyü ifade etmesinin, Yahudilerin

¹⁸ *Milliyet*, 22 Mayıs 1999.

¹⁹ Son olarak Milli Eğitim Bakanlığı Talim Terbiye Kurulu, 6 Ağustos 1999’da Şişli Milli Eğitim Müdürlüğü’ne bir yazı göndererek Ermeni okullarındaki “Hayat Bilgisi” dersinin Türkçe okutulmasını istemiş ve Ermeni Cemaati karara itiraz etmiştir (*Özgür Bakış*, 6 Mart 2000). Lozan Antlaşması veya iç hukukta bu işlemin yeri ne olursa olsun, insan haklarına ve özelde eğitim özgürlüğüne aykırı olan bu işlem, bu alanda genel bir yaklaşım hatasına işaret etmesi bakımından önemlidir. Bu hata, devletin hem Müslümanların, hem de Hıristiyanların dinsel ve kültürel alanlarına aşırı müdahalesi olarak belirginleşmektedir.

²⁰ *Gazetepazar*, 2 Kasım 1997

²¹ Bu girişimler çerçevesinde rahiplerin İstanbul Üniversitesi bünyesinde yetiştirilmesi gibi öneriler söz konusu ise de, bu konudaki çözümün cemaatin tercihlerine saygı gösterilmesi olduğu, yasal düzenlemeler buna izin vermiyorsa, adı geçen cemaatin din anlayışı veya rahip yetiştirme usullerinin değil söz konusu yasal düzenlemelerin gözden geçirilmesi gerektiği açıktır.

tarihsel bakımdan başka ülkelerde yaşadıkları baskılara burada maruz kalmamalarının, etnik ve dinî kimliklerini koruyarak belirli bir ölçüde sağlamış oldukları entegrasyonun, diğer etnik ve dinî topluluklarla yaşanan acı tarihsel olayların Yahudiler’le yaşanmamış olmasının ve uzunca bir tarihsel sürecin biçimlendirdiği birlikte yaşama geleneğinin payı büyüktür. Ancak, Ortadoğu Bölgesinde yaşanan sorunların etkisiyle ve Türkiye’de ulusal, dinî ve ideolojik nedenlerle ve Yahudiler’e/İsrail’e tepkilerin geliştiği ve bu tepkilerin toplumun en azından bir bölümünde ülkemizdeki Yahudi cemaatine karşı bir tepkiye dönüşmüş olduğu veya böyle bir potansiyel taşıdığı tespitini yapmak mümkündür. Nitekim bu çerçevede, bazı Yahudi vatandaşlarımıza ve Sinagoglara yönelik saldırılar yaşanmıştır. Bu menfî gelişmenin Yahudi vatandaşlarımızın din özgürlüğüne zarar verme ihtimali vardır.

Son yıllarda, özellikle Kürt sorunu dolayısıyla yapılan bazı propagandalar, Ermeni vatandaşlara yönelik önyargılar üretmişse de, geçmişten gelen ve yüzyılın başlarında yaşanan tüm acı olaylara rağmen, gayrimüslimleri de kapsayan barışçıl birlikte yaşama kültürünün hâlâ gücünü ve etkisini koruduğu ve gayrimüslimlere karşı toplumun ezici çoğunluğunun bakış açısının önyargılı olmadığı tespitini yapmak mümkün görünmektedir.

Türkiye’de devletin gayrimüslim vatandaşlara yönelik yaklaşımı ve uygulamaları, bu alandaki insan hakları sorunlarının asıl kaynağı olmaya devam etmektedir. Gayrimüslimlere yönelik ihlâllerden bir bölümü, hangi inancı taşırsa taşıсын, devletin kendi tanımladığı din kategorisine uygun olmayan dinî varoluş biçimlerini meşru kabul etmeme şeklindeki alışılmış tutumundan kaynaklanmaktadır. Polisin 12 Eylül 1999’da İzmir Karataş’ta ve İstanbul

Zeytinburnu'ndaki iki Protestan Kilisesini basarak "kilisenin meşru olmadığı" gerekçesiyle 40 kişiyi gözaltına aldığına ilişkin haber, bunun bir örneğidir²².

Türkiye'de ifade hürriyetine yönelik kısıtlamalar kapsamında gayrimüslimler de baskıya maruz kalabilmektedirler. Türkiye'de Süryanilere soykırım yapıldığını ileri süren Süryani Meryemana Kilisesi Papazı Yusuf Akbulut'un, bu düşüncesini ifade etmesinden dolayı yargılanması bunun son bir örneğidir. Türkiyeli Süryaniler, 1932 yılından bu yana, yasaklanmasından dolayı, kendi dillerinde (Aramice) eğitim yapamadıklarından ve Lozan'da azınlık olmayı istemedikleri için azınlık güvencelerinden yararlanamadıklarından şikâyet etmektedirler.²³ İstanbul Süryani Metropoliti Mor Filüksinos Yusuf Çetin, Süryanilerin durumunu, "Biz T.C. vatandaşıyız. Lozan'da azınlık olmak istemedik. Devletimizin yanında yer aldık. Ama şimdi ne kaymakam, vali olabiliyoruz, ne de azınlık haklarından yararlanabiliyoruz. Azınlıkların okulları var, bizim yok. Din adamı yetiştiremiyoruz, dışarıdan da getirtemiyoruz" biçiminde özetlemektedir.²⁴ Güneydoğu'da yaşanan şiddet olayları, azınlıkların sayısal olarak azalmasına neden olmuş ve özellikle Süryaniler, yaklaşık 20 yıl boyunca süren silahlı çatışmalara sahne olan bir bölgede yaşamalarının da etkisiyle, Güneydoğu Anadolu Bölgesinden göç etmek zorunda kalmışlardır. İstanbul'da 2.500 kişinin; Mardin'de ise 200 ailenin kaldığı, 30 bin Süryani'nin ise, "iş bulma umuduyla Avrupa ülkeleri ile Batı illerine" göç ettikleri bildirilmektedir²⁵. Bu nüfus

²² Bu habere göre, gözaltına alınanlar arasındaki iki Bulgar Papaz, Koreli bir çift ve Kırgızistanlı bir genç kız daha sonra serbest bırakılmışlarsa da, Koreli çift uçağı kaçırmıştır (Bkz. Semra Somersan'ın haberi, "İnanç Özgürlüğü var mı yok mu?", *Radikal İki*, 17 Ekim 1999). Aynı haber-yorumdaki bir değerlendirme, Türkiye'deki ihlallerin kaynağına ilişkin yetkin bir tespiti içermesi bakımından alıntılanmaya değer görünmektedir:

"İzmir, Karataş semtinde, İstanbul, Zeytinburnu'nda Protestan kiliselerini basanlar da onlar, Marmara Üniversitesi'nde türbanlı kadınları üniversiteye sokmayan da. (...) Türkiye'de hükümet etmek, düzen çizgisine düşmeyen bireyleri, grupları cendereye sokmaktan, alışılanın dışında olana nefes aldirmamaktan, çeşitliliği sınırdayabilmekten, özgürlükleri bastırmaktan geçiyor" (Aynı Yerde).

²³ Çandar, Cengiz, "Sayımda Etnik Temizlik", *Sabah*, 2 Aralık 1997

²⁴ *Gazetepazar*, 4 Ocak 1998

²⁵ *Milliyet*, 12 Temmuz 1999.

azalması, İstanbul başta olmak üzere ülkenin batısındaki büyük kentlere göç ve Batı ülkelerine iltica²⁶ yoluyla gerçekleşmiştir.

Bu ve benzeri olumsuz uygulamalarla varlığını hissettiren gayrimüslim vatandaşların insan hakları sorunları, 2002'den itibaren çözüm bakımından umut verici adımlara da konu olmaya başlamıştır. Avrupa Birliği ile bütünleşme sürecinde muhafazakâr AKP Hükümeti eliyle yapılan düzenlemelerle gayrimüslim vakıfları sorununun çözümünde kısmî bir ilerleme ve rahatlama sağlanmış, Heybeliada Ruhban Okulunun açılmasının gerekliliğinin kabul edildiği ve bu konuda bir formül arayışına girildiği yönünde resmî açıklamalar yapılmış, Bahai dinine mensup olanların talepleri arasında yer alan Edirne'deki "Kutsal Bahçe" meselesi Bahailerin talepleri doğrultusunda çözüme kavuşturulmuş ve özellikle Hıristiyanlığı seçen Türk vatandaşlarının talepleri arasında yer alan Kilise ihtiyacının çözümü için "apartman katında ibadethane" açmanın yasal hale getirilmesine çalışılmıştır.²⁷ Bu raporun kaleme alındığı günlerde gayrimüslimlerin din ve vicdan özgürlüğü alanındaki sorunlarının da tıpkı diğer din ve inanç alanındaki sorunlar gibi çözüme kavuşturulmadığı görülmekle beraber, bu konuda eskiye oranla daha olumlu bir trendin içinde bulunduğu tespiti yapılabilir görünmektedir.

Türkiye'de devletin dine karşı olumsuz bir yaklaşım içinde olması, kimi zaman farklı dinlerden bireyleri rencide edecek uygulamaları gündeme getirmektedir. Bu olaylardan biri de, milenyum kutlamaları çerçevesinde, "The Party 2000" adı

²⁶ Kişisel tercihleri nedeniyle bazı dinî veya kültürel haklarını kullanma ihtiyacı duymayan kimi Süryani vatandaşın, iltica hakkını elde etmek için, sırf Süryani olduklarından dolayı kendilerine baskı yapıldığına ilişkin beyanları nedeniyle Batılı ülkelerde bu konuda abartılı değerlendirmelerin yapıldığı ileri sürülmektedir. Bu durum bazı bireyler için doğru olabilir; ancak, gayrimüslimlere yönelik kısıtlamaların varlığının bir realite olduğu göz önüne alındığında, kimin gerçek durumunu ifade ettiğini, kimin bahane kullandığını anlamak mümkün olmadığı gibi, gerekli de değildir. Yapılması gereken, gayrimüslimlerin durumunun öncelikle insan haklarına uygun hâle getirilmesidir.

²⁷ Ancak, bu konudaki düzenleme, ana muhalefet partisi CHP tarafından "her apartmanda bir mescit" açılacağı yönündeki propagandalar ve TBMM'de yürüttükleri muhalefet sonucu gerçekleştirilememiştir.

altında Aya İrini Kilisesinde düzenlenmesi düşünölen yılbaşı partisinin, Fener Rum Ortodoks Kilisesi Patriği Bartholomeos'un girişimleri sonucu iptal edilmesi ve bir insan hakları ihlâlinin son anda önlenmiş olmasıdır. Patrięin, birçok Müslüman yazar ve ilâhiyatçı tarafından da desteklenen bu girişimi, sadece gayrimüslimler açısından değil, genel olarak din ve vicdan özgürlüğünün önündeki engellerin kaldırılması yönündeki sivil toplum duyarlılığı açısından da umut verici bir işaret olarak değerlendirilebilir.

5. Din Özgürlüğü Sorununun Ahlâkî Boyutu

Türkiye'de, her kesimde, kendisi gibi olmayanların da haklarını savunmayı, insan hakları mücadelesini ideolojik tercihlerin önüne alabilmeyi ve ayrımsız bir insan hakları perspektifi taşımayı güçleştiren genel bir ahlâkî sorunun varlığından söz edebiliriz. Egemen otoritenin ihlâllerini kolaylaştıran ve ihlâlciyle mağduru baş başa bırakan bu sorun, bir insan hakları ahlâkının tesis edilememiş olması olarak da tanımlanabilir. Türkiye'de genel eğilim "farklı" olanın uğradığı ihlâle duyarsız kalmak yönünde olmakla beraber, son yıllarda sağ, sol ve İslamî kesimlerle diğer gruplardan insan haklarına duyarlı bazı aydın ve aktivistlerin bir araya gelerek - örneğin yasak bir kitabı ortaklaşa yayımlamak gibi - sivil itaatsizlik temelli eylemler yapmaları cinsinden umut verici gelişmeler de söz konusudur.

İnsan hakları sorununun çözümü açısından, devletin, kendi sınırlarına çekilmesi, ideolojik tercihten arındırılması ve hukuk devleti olması için çaba gösterilmesi gerekir. Kuşkusuz, yukarıda belirtildiği üzere insan hakları sorununun toplumdan kaynaklanan bir boyutu da mevcuttur; ancak, bu durum, Türkiye toplumunun hukuk devleti ilkesinin yürürlükte olduğu bir açık toplum olmasına yol açabilecek boyutta değildir.

Türkiye’de, insanların, Müslümanlar ve gayrimüslimler olarak, din ve vicdan özgürlüğü bakımından kendilerini devletten yana emin hissetmeleri sağlanmalıdır. Bazı muhalif dinî grupların varlığı da din ve vicdan özgürlüğünün kategorik olarak ülkede yaşayan tüm bireyler ve cemaatler için ihlâl edilmesini, devletin bu alandaki hakları yaklaşık yetmiş yıldan bu yana tanımaması için gerekçe olamaz. Türkiye’de din üzerindeki baskıların bugüne kadar yaygın bir şiddet hareketine ve Kürt sorununda olduğu gibi onbinlerce insanın hayatına mal olacak bir çatışmaya yol açmamış olması, bir avantaj olarak değerlendirilmeli ve bu alandaki baskıların kaldırılması için acil ve etkin bir çaba ortaya konmalıdır. İhlâllerin diğer bir boyutunu ise, bazı gayrimüslim (Hıristiyan) ve İslamî vakıfların taşınmazlarına el konması uygulamaları oluşturmaktadır. Özellikle 28 Şubat sonrası, “irtica ile mücadele” gerekçesiyle, vatandaşların kendi paralarıyla yaptırdıkları İmam Hatip okulları, yapılış amaçlarına aykırı olarak, “İlköğretim Okulu”na dönüştürülmüş, yine, bireyler ve Cami Yaptırma dernekleri tarafından yapılmış olan camiler Diyanet İşleri Başkanlığına bağlanmıştır. Bu alandaki ihlâller, dinî vakıfların iktisadî kaynaklarını kurutmak için, bu vakıfların kurban derisi toplamalarının veya bağış olarak almalarının yasaklanmasından banka hesaplarına keyfî olarak el konmasına kadar birçok biçimde olabilmektedir.

Batı ülkeleri, Türkiye’deki insan hakları ihlâlleri konusunda daha samimi ve daha ahlâklı davranmalıdırlar. Bunun için insan haklarını ekonomik ve siyasî pazarlık konusu yapmamalı, tüm kesimlere yönelik ihlâlleri görmeli ve ihlâle uğrayanlar konusunda seçici olmamalıdırlar. Bu ülkeler, Ortadoğu’daki laik diktatörlüklerin doğurduğu ihlâlleri sık sık “Batılı değerleri temsil eden güçlerin fundamentalizmle mücadelesi” olarak algılama hatasına düşmekte, bu görüntü altında “irtica ile mücadele”nin bir ekonomik ve siyasî iktidar aracı olarak kullanıldığını, bu süreçte sıradan müslümanların giyim, ibadet, mülkiyet, eğitim vb özgürlüklerinin ne ölçüde ihlâl edildiğini, özellikle kadınların nasıl bir baskıya ve ayrımcılığa uğratıldıklarını görememektedirler. Batı devletlerinin yöneticilerinin bu konuda

tarihsel önyargılarını terk etmeye çalışmaları, Türkiye'nin insan hakları rejimine olduğu kadar, uygarlıklar, kültürler ve dinler ve etnik kimlikler arası barış ve yakınlaşma çabalarına da katkıda bulunacaktır.

6. Avrupa Birliğine Üyelik Sürecindeki Gelişmeler ve Sorunun Aktüel Hali

Türkiye, diğer özgürlüklerde olduğu gibi din ve vicdan özgürlüğünde de, Avrupa Birliği'ne üyelik için Kopenhag kriterlerine uyum sürecinde gelişmeler kaydetmiştir. Ancak, din ve vicdan özgürlüğündeki gelişmeler, diğer özgürlüklerdeki kadar olmamıştır. Bu hem mevzuat hem de uygulama düzeyinde böyledir. Konunun yukarıda kısaca özetlediğimiz Türkiye'deki arka planı hem devlet hem de sivil toplum düzeyindeki sorunların kaynağına ışık tutmaktadır. Buna rağmen, bütün sivil ve siyasî özgürlüklerle beraber din ve vicdan özgürlüğünde de Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde, bilhassa Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 3 Kasım 2002'de tek başına iktidara gelmesinden sonra, eskiye nispetle büyük ilerlemeler sağlanmıştır. Bu bakımdan, bir başka önemli husus da, artık din ve vicdan özgürlüğüne ilişkin taleplerin rahatça dile getirilebileceği ve hak ihlallerine karşı mücadele edilebilecek bir sivil özgürlük zemininin tesis edilmiş olmasıdır.

Bu çerçevede, Avrupa Birliği Komisyonu Türkiye Delegasyonu'nun katkısıyla Liberal Düşünce Topluluğu'nun yürüttüğü "Dinlerarası İlişkiler: Seküler ve Demokratik Bir Sistemde Barış İçinde Birarada Varoluş Arayışı" konulu proje kapsamında, Türkiye'deki farklı inançlardan kişilerin katıldığı "din ve vicdan hürriyeti" üzerine düzenlenen iki tartışma/çalışma toplantısında, aşağıda ayrıntılı olarak kaydedilen aktüel tema ve taleplerin ortaya konulması çok faydalı olmuştur.

E. “Dinlerarası İlişkiler: Seküler ve Demokratik Bir Sistemde Barış İçinde Birarada Varoluş Arayışı” Projesi Toplantılarından Ortaya Çıkan Talepler ve Öneriler

Türkiye toplumu olarak karşı karşıya bulunduğumuz başlıca insan hakları sorunlarından biri de din ve vicdan özgürlüğü alanında yaşanmaktadır. Bu sorun, farklı tezahür biçimleriyle hemen hemen her inanç grubunun (ve bu kapsamda herhangi bir dinî inancı olmayanların) sivil özgürlüklerini tam olarak kullanmasını güçleştirmekte, engellemekte, cemaatlerini kendilerini dışlanmış veya hedef alınmış hissetmelerine sebep olmakta ve sonuçta insan haklarına dayalı demokratik bir sistemde barış içinde bir arada yaşama ideali gereği gibi hayata aktarılamamaktadır. Farklı din ve inanç gruplarına mensup bireylerin insan haklarına yaraşır biçimde yaşamasının gereklerini sağlamakla görevli olan devlet de, mevcut yapısı ve işleyişiyle, genellikle sorunun bir parçası olarak algılanmakta ve çözüm için gereken hukukî ve siyasî çerçeveyi oluşturmakta gecikmektedir. Son yıllarda gündemde olan demokratikleşme çabaları ve bu çerçevede devletin yeniden yapılandırılması yönündeki gelişmeler olumlu bazı adımlar içermekle birlikte, bu konuda atılması gereken daha pek çok adım olduğu konusunda genel bir anlayış birliğinden söz edilebilir.

Liberal Düşünce Topluluğu tarafından, Avrupa Komisyonu Türkiye Delegasyonu'nun desteğiyle gerçekleştirilen “Dinlerarası İlişkiler: Seküler ve Demokratik Bir Sistemde Barış İçinde Birarada Varoluş Arayışı” başlıklı proje çerçevesinde bu konu, ilgili akademisyenler, insan hakları savunucuları ve Türkiye mozayikliğini olabildiğince yansıtan çeşitli inanç gruplarına mensup bireyler ve din adamlarının katılımıyla tartışılmış ve çözüm adına yapılması gerekenlerin neler olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Farklı din ve inanç grupları arasında diyalog ve hoşgörüyü geliştirme amacıyla son yıllarda ülkede sıkça düzenlenen etkinliklerden farklı olarak, bu toplantılarda din ve inanç alanındaki sorunların

tespiti ve çözümünü için kısa ve uzun vadede atılması gereken adımların neler olduğunu temel alınmıştır. Bu çerçevede, iki aşamalı bir yöntem izlenmiş ve 20 - 21 Mart 2004 tarihinde gerçekleştirilen ilk toplantıda, din ve vicdan özgürlüğünün anlamı, önemi ve demokratik siyasi sistemlerde bu özgürlüğün yeri konusunda aydınlatıcı bilgi vermeyi amaçlayan ve konuyla ilgili akademisyenlerce hazırlanıp sunulan tebliğlerin ardından, her inanç grubuna mensup bireylerden, karşı karşıya buldukları sorunlarını dile getirmeleri istenmiş ve diğerlerinin huzurunda her grup kendi sorununu gündeme getirerek, başkalarının sorunlarını da dinleme fırsatı bulmuştur. Bu toplantı, Türkiye’de yaşanan din ve vicdan özgürlüğü sorununun farklı din ve inanç gruplarında nasıl somutlaştığını, daha çok hangi tür ve hangi boyutta ihlâller ürettiğini, söz konusu grupların kendilerine sıkıntı veren bu durumu nasıl algıladıklarını ve sorunun kaynağı olarak kimleri/neyi gördüklerini belirginleştirmesi bakımından aydınlatıcı olmuştur.

Din ve vicdan özgürlüğü sorununun bütün boyutlarıyla tespit edilmesini amaçlayan ilk toplantının ardından, konu üzerinde düşünmeyi mümkün kılacak makul bir sürenin geçmesinden sonra, 22 - 23 Kasım 2004 tarihinde bu proje çerçevesinde gerçekleştirilmesi öngörülen ikinci toplantı yapılmıştır. Seküler bir sistemde barışçı birarada varoluşun gerektirdiği hukukî ve siyasî çerçeve ile sorunların çözümüne katkıda bulunacak değerler hakkında aydınlatıcı bilgi veren ve dünyanın çeşitli ülkelerindeki tecrübeleri ve onlardan alınacak dersleri içeren akademik tebliğlerin de yer aldığı bu toplantıda, devlet katında ve toplum düzeyinde atılması gereken adımların neler olabileceği konusunda somut öneriler üzerinde odaklaşmıştır.

Her iki toplantıda sunulan tebliğler ve farklı inanç gruplarına mensup bireylerin katılımları çerçevesinde, Türkiye’deki din ve vicdan özgürlüğü alanında mevcut sorunlar ve çözüm önerileri şöyle belirlenmiştir:

a. Devletten Beklentiler

- Türkiye’de din ve vicdan özgürlüğünün karşı karşıya bulunduğu sorunlar, toplumdan ve devletten kaynaklanan çok boyutlu bir görünüm arz etmekle birlikte, esas olarak devletin din ve vicdan özgürlüğünü tanıyıp hukukî güvence altına alacak bir yapı ve işleyişten uzak olmasından kaynaklanmaktadır. Türkiye’de devlet, din ve vicdan özgürlüğü konusunda insan haklarına dayalı demokratik bir devletin gerektirdiği hukukî ve siyasî çerçeveyi yeterince tesis etmiş değildir.
- Devletin temel ilkelerinden biri olan laiklik, devletin dinler ve inançlar karşısında tarafsız kalması, inanan, farklı inançlara sahip olan veya inanmayan bireylere eşit mesafede bulunması şeklindeki demokratik anlayıştan uzak görünmektedir. Oysa, din ve vicdan özgürlüğü sorununun çözümünün ilk ve temel şartı, devletin din ve inanç alanından elini çekmesi, herkesin kendi inancının gerektirdiği sivil ve siyasî örgütlenmeleri serbestçe gerçekleştirebilmesinin, kendi inancında eğitim verebilmesinin, ibadetini yapabilmesinin, ibadethanelerini bizzat kurup işletebilmesinin, ifade ve propaganda hakkını kullanabilmesinin gerektirdiği hukukî altyapıyı oluşturmasıdır. Bu hususta, Türkiye’deki her dinî grubun birbirinden farklı ama dini özgürlükler bahsinde aynı başlık altında toplanabilecek müşterek meseleleri vardır.
- Sorunlardan bir kısmı, Müslüman ve gayrimüslim din ve mezheplerin ve onların cemaatlerinin hizmetleri karşılayacak bir tüzel kişilikten mahrum olmasından kaynaklanmaktadır. Böyle bir tüzel kişiliğe sahip olanlar da dinî ibadet ve vecibelerini yerine getirirken ve cemaatin dinî eğitim ihtiyacını karşılarlarken sorunlar ve hak ihlalleri yaşamaktadırlar. Bu tür problemlerin aşılabilmesi için farklı din ve mezhepler ile aynı din içindeki

farklı cemaatlerin dinî özgürlüklerini kullanmalarına izin verecek bir mevzuata ihtiyaç vardır. Her inanç grubuna mensup cemaat, dilerse özel hukuk tüzel kişiliği kazanabilmelidir. Bu yönde müspet gelişmeler ve mevzuat değişiklikleri kaydedilmekle beraber, bu gelişmeler yeterli görünmemektedir.

- Laiklik ilkesinin anti-demokratik anlaşılış ve uygulanış biçimi ile devletin inanç alanına müdahalesi, din ve vicdan özgürlüğü konusunda, Alevilik veya başörtüsü sorunları örneklerinde somutlaşan türden hak ihlallerini de beraberinde getirmektedir. Devlet, din ve inanç alanını belirleme yönündeki politikasını terk etmelidir. Bu bağlamda, örneğin Aleviliğin bir din mi, yoksa mezhep veya tarikat mı olduğuna ilişkin kararı Alevi vatandaşlara bırakmalı, Alevilik inancı yönünde oluşturulan sivil örgütlerin tüzel kişiliği tanınmalı ve Diyanet İşleri Başkanlığı örneğinde olduğu gibi Alevilerde dışlanmışlık duygusu yaratan kurumsal düzenlemelere son verilmelidir. Devletin bu alandan elini çekmesi ve dini ve din hizmetlerinin finansmanını bütün çeşitliliğiyle topluma bırakması durumunda, Alevi inancına sahip bireyler, kendi ihtiyaçlarına uygun sivil toplum örgütleri ve ibadethaneleriyle, kendi inançlarını daha özgür biçimde yaşayabileceklerdir. Bu alanda tarafsızlığın gerçekleştirilmesi, Alevilerin yanında Sünnilerin, Caferilerin, gayrimüslimlerin ve diğer tüm din, cemaat ve tarikat gibi sivil oluşumların özgürlüğüne de katkıda bulunacaktır.

Devletin din alanına müdahalesinin diğer bir örneği olarak, başörtülü kadınların eğitim ve kamu görevinde çalışma hakları çiğnenmekte, kamusal alan gibi hukukî bir anlamı olmayan kavramlara veya “siyasî sembol” gibi subjektif gerekçelere dayanılarak başörtülü kadınlara yönelik ayrımcılık bir devlet politikası olarak devam etmektedir. Din ve vicdan özgürlüğüyle, bir dizi sivil ve siyasî hak ihlâlini de beraberinde getiren bu yasağa son

verilmeli ve devlet başörtülü olan ve olmayan tüm kadın vatandaşlar karşısında tarafsız kalmalıdır.

- Din özgürlüğünün fiilen hayata geçirilebilmesi için dinî ibadetlerin yerine getirilebilmesi, dinin özgürce öğretilmesi ve öğrenilebilmesi gerekmektedir. Bunun için de bir dinin mensuplarının, kendi inançlarının öngördüğü şekilde teşkilatlanabilmesi ve bu teşkilatları marifetiyle cemaatlerinin dinî ibadet ve eğitim alanlarındaki ihtiyaçlarını karşılayacak hizmetleri üretebilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede zorunlu din dersleri kaldırılmalı, din eğitimi tamamen serbest olmalı, bu eğitimin şekli, içeriği ve örgütlenmesi ve finansmanı konusunda her inanç grubu kendi tercihini kendisi gerçekleştirmeli, ortak bir eleştiri konusu olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığı ve statüsü tartışmaya açılmalıdır. Bu kurum İslam inancını ve bu inancın Sünni versiyonunu temel aldığı, dolayısıyla devletin diğer inanç gruplarını dışlaması anlamına geldiği yönünde eleştirilirken, bazı Sünni çevrelerce de bu inancı denetim ve baskı altında tuttuğu yönünde eleştirilere konu olmaktadır.
- Bu alandaki sorunlar, özgürlükleri kısıtlayan hukukî çerçevenin yanında ve kimi zaman ondan da fazla, uygulamadan kaynaklanmaktadır. Hükümet, din özgürlüğünü temin edecek hukukî ve kurumsal düzenlemelerin yapılmasını temin ettikten sonra, mevzuata ve kurumsal düzenlemelere rağmen dinî özgürlüklerin kullanımını engelleyen, savaştıran veya geciktirenler hakkında idarî ve kanunî takibat yapmalıdır.
- Eğitim müfredatı, yabancı düşmanlığı, ırkçılık ile farklı din ve mezhepler hakkındaki yerleşik önyargılarla mücadele perspektifiyle ayıklanmalı ve yenilenmelidir.

- Din özgürlüğünün tam anlamıyla gerçekleşebilmesi için TBMM konuya sahip çıkmalı, TBMM İnsan Hakları Komisyonu, farklı din, mezhep ve cemaatlerle görüşerek bir **Din Özgürlüğü Raporu** hazırlamalıdır. Hazırlanacak bu raporu takiben anayasal, yasal ve daha alt düzey mevzuatta yapılacak değişikliklerle din özgürlüğünün önündeki engeller kaldırılarak, din özgürlüğünü hayata geçirecek hukukî ve kurumsal düzenlemeler yapıldıktan sonra, TBMM İnsan Hakları Komisyonu uygulamaları takip ederek her yıl bir rapor hazırlamalıdır.

b. Sivil Toplumdan Beklentiler

- Farklı din, mezhep ve cemaatler arasında, “**Seküler ve Demokratik Bir Sistemde Barış İçinde Birarada Varoluş**”un asgarî bir gerekliliği olarak, hoşgörüyü tesis etmek, esas olarak devletin yukarıda sıralanan hukukî ve siyasî çerçeveyi gereği gibi kurumsallaştırmasına bağlı olmakla beraber, bunun gerçekleştirilebilmesi toplumun bu konuda açık ve kollektif bir irade ortaya koymasıyla mümkündür.
- Din özgürlüğüyle ilgili her konu tartışılabilmesi; din, mezhep ve cemaatler hakkında yerleşik önyargılarla mücadele edilmeli; din, mezhep ve cemaatler birbirlerine karşı tahrik edilmemelidir.
- Medya, ayrımcılığı tahrik edici yayınlardan kaçınmalı, daha özenli bir dil kullanmaya başlamalıdır.
- Sivil toplumda farklı dinî grupların birbirleri hakkında ayrımcılığa yol açan ve haklarını kullanmalarına mani olan dezenformasyonla mücadele edilmelidir. Bu hususta her dinî grup, kendi cemaati içinde faaliyetlerde

bulunduğu gibi bu sürece hizmet etmek üzere farklı dinî gruplarla işbirliği içinde olmalıdır.

- İnsan hakları savunucuları dinî özgürlükleri ve hak ihlallerini takip etmeli ve periyodik raporlarında bu konuya daha kapsamlı biçimde yer vermelidirler. Çözüksüz kalan sorunlar, hak ihlalleri kanıksanarak unutulmamalı, ısrarla çözümleri talep edilmelidir.

c. Avrupa Birliği'nden ve Dünyadan Beklentiler

- Avrupa Birliği'nin din özgürlüğü konusundaki yaklaşımı, Türkiye'de sorun ve talepleri karşılamaya yetmemelidir. Avrupa Birliği, Türkiye'deki din özgürlüğünü bir bütün olarak ele almalı, medeniyetler çatışması tezinde somutlaşan dinî ayrımcılık ve önyargılar içeren yargılara gerekçe oluşturabilecek tutumlardan uzak durmalı, Türkiye'de ve Avrupa'da eksiksiz herkes ve her din için ayrımsız din özgürlüğünü savunmalıdır. Bu bağlamda toplantılarda Avrupa Birliği'nden bu tür beklentiler dile getirilirken özellikle “türban kararı” gibi hukuka aykırı ve Türkiye'deki yasakçı mevzuatı meşrulaştırmaya hizmet eden AIHM kararları eleştirilmiştir. Öte yandan Avrupa'da yükselen yabancı düşmanlığı ve buna bağlı olarak din özgürlüğü bahsinde artan ayrımcılık ve problemlere dikkat çekilmiştir.

d. Katılımcıların Beklentileri ve Sonuç

Din ve vicdan özgürlüğü alanında yaşanan ve pek çoğu kronikleşmiş olan insan hakları sorunlarının çözümü, genel olarak insan hakları, özelde ise din ve vicdan özgürlüğü konusunda duyarlı olan herkesin işbirliği içinde ve hiçbir grubun talebini görmezden gelmeden verilecek ortak bir mücadeleyi gerekli kılmaktadır.

Din özgürlüğüne ilişkin sorunlar arasında bir hiyerarşi oluşturmak yerine, herkesin kendi sorununun öncelikli olabileceği kabul edilerek, din özgürlüğünün bir bütün olarak tesis edilmesi hedeflenmelidir. Bu amaçla birbirinden farklı din, mezhep ve cemaatler din özgürlüğü ve hak ihlalleri konusunda dayanışma, işbirliği ve birbirlerine karşılıklı bilgilendirme çabası içinde olmalıdırlar. Bu çerçevede de her grup, diğer grupların sorunları konusunda kendi cemaati içinde bilgilendirme faaliyetinde bulunarak, hak ihlallerine karşı bir dayanışma ağı oluşturmaya çalışmalıdır.

Toplantıya katılanlar, dinî özgürlüklerin gerçekleşmesi ve burada ortaya konulan sorunların çözülmesi, taleplerin yerine getirilmesi, hak ihlallerinin engellenmesi ve bu konudaki dayanışma ve işbirliği anlayışının devam ettirilebilmesi için bir “**Din Özgürlükleri Platformu**”nun oluşturulmasını talep etmektedirler. Bu konudaki toplantıların bir iyi niyet ifadesi olmaktan çıkarılarak somut adımlara dönüştürülmesi ve bu adımlara süreklilik kazandırılması için, **Din Özgürlükleri Platformu**’nda, katılımcılarının, tespit edilen zamanlarda toplanarak bu istikamette faaliyette bulunması düşünülmektedir.

Din ve vicdan özgürlüğü konusunda atılabilecek olumlu adımlarla bu alanın özgürleştirilmesinin, zaman içinde diğer insan hakları alanlarında da gelişmelere yol açması umulmaktadır.